

BARBARA FILARSKA
BOŻENA IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA

CHRZEŚCIJAŃSKA TOPOGRAFIA MEDIOLANU W IV WIEKU*

Decimus Magnus Ausonius tak pisał w końcu IV stulecia:

Et Mediolanum mira omnia, copia rerum,
innumerae cultaeque domus, facunda virorum
ingenia et mores laeti; tum duplice muro
amplificata loci species populique voluptas
circus et inclusi moles cuneata theatri;
templa Palatinaeque arces opulensque moneta
et regio Herculei celebris sub honore lavacri;
cunctaque marmoreis ornata peristyla signis
moeniaque in valli formam circumdata limbo:
excellunt: nec iuncta premit vicinia Romae¹.

Prof. BARBARA FILARSKA – Katolicki Uniwersytet Lubelski; emerytowany prof. KUL; adres do korespondencji: Katedra Historii Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

Dr hab. BOŻENA IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, prof. KUL – kierownik Katedry Historii Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej KUL; adres do korespondencji: Katedra Historii Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

* Niniejszy artykuł jest efektem trwającego wiele lat zainteresowania wczesnochrześcijańskim Mediolanem, najpierw Pani Profesor Barbary Filarskiej, a następnie Bożeny Iwaszkiewicz-Wronikowskiej, która przejęła nie tylko „temat”, ale i materiały zgromadzone przez prof. Filarską, zobowiązując się do ich publikacji. Osobiste kontakty ze środowiskiem archeologów prowadzących badania nad zespołem biskupim (w latach 70. z Mario Mirabella Robertim, który był gościem KUL, a w latach 90. z Silvią Lusuardi Siena) pozwoliły nam śledzić przebieg prac i dyskusji nad ich rezultatami. Dzięki stypendiom, jakie przyznał autorom Katolicki Uniwersytet del Sacro Cuore, miały możliwość poznania literatury przedmiotu znajdującej się w mediolańskich bibliotekach. W tym „jubileuszowym” numerze „Rocznika Humanistycznego” chcemy zdać sprawę z poszukiwań przeprowadzonych przez obie autorki. Za ostateczną formę opracowania odpowiedzialność ponosi B. Iwaszkiewicz-Wronikowska.

¹ *Ordo urbium nobilium*, VII (Loeb Classical Library, t. I, s. 272): „W Mediolanie wszystko jest godne podziwu. Pełno jest bogactw, domy są liczne i zamożne, a ich mieszkańcy

Również dzisiaj Mediolan, jedno z najważniejszych miast Europy, jest miejscem wyjątkowym, o historii bogatej w niezwykle wydarzenia, których uczestnikami bywali niezwykli ludzie². Za paradoks uznać trzeba, że do naszych czasów przetrwały tylko zdumiewająco skromne relikty tej świetnej przeszłości. Nawet budowle z IV wieku, w których Mediolan, pełniąc funkcję jednej ze stolic potężnego wciąż jeszcze Imperium Romanum³, gościł cesarzy i ich dwory, zachowały się raczej w tekstach i w pamięci kolejnych pokoleń mieszkańców niż w postaci monumentalnej. W końcu XVIII wieku tak ubolewał z tego powodu Pietro Verri: „Noi non vediamo avanzo alcuno di que’ tanti peristili di marmo che ornavano la citta. [...] Nessun vestigio ci rimane di tai pretesi grandiosi edifici”⁴. Przeprowadzone od tamtej pory badania wciąż tylko w bardzo niewielkim stopniu pozwalają zorientować się, jak wyglądało miasto w czasach, gdy zaczęli tam lokalizować swe kościoły i bazyliki chrześcijanie (il. 1).

Mury miejskie, rozbudowane w okresie rządów Maksymiana, znamy głównie z pełnego podziwu opisu zawartego w *Versum de Mediolano civitate*⁵, ponieważ pozostały z nich jedynie znikome resztki⁶. Pałac cesarski⁷, lokalizowany między Porta Vercellina, Cyrkiem i Porta Ticinensis/Carrobio, uległ niemal całkowitemu zniszczeniu i tylko domyślać się można, że to jego pozostałością są fragmenty budowli znajdujących co jakiś czas w okolicy koś-

zaradni, elokwentni i zręczni. Miasto powiększono i otoczono podwójnymi murami. Jest tam cyrk, w którym ludność podziwia spektakle, jest teatr, są świątynie i pałac cesarski, mennica oraz dzielnica, która otrzymała nazwę od słynnych term Herkulejskich. Kolumnowe dziedzińce ozdobione są licznymi posągami [...]. Budowle zdają się rywalizować między sobą pod względem wspaniałości [...]" (tłum. B. I.-W.).

² Zob. *Storia di Milano*, t. I-XVII, Milano 1955-1962 (Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano).

³ M. B o n f i o l i, *Soggiorni imperiali a Milano e ad Aquileia da Diocleziano a Valentiniano III*, w: *Aquileia e Milano*, Udine 1973 (= *Antichità Altoadriatiche*, IV), s. 125-149; M. C a l t a b i a n o, *Gli imperatori a Milano*, w: G. S e n a C h i e s a, M. P. L a v i z - z a r i P e d r a z z i n i (red.), *Milano capitale dell’Impero romano, 286-402 d.C.*, Milano 1990, s. 30 n.

⁴ P. V e r r i, *Storia di Milano*, Milano 1783 (wyd. 1963), s. 47, 50.

⁵ G. B. P i g h i, *Versus de Verona. Versum de Mediolano civitate*, Bologna 1960, s. 145.

⁶ A. C e r e s a M o r i, *Le mura*, w: *La città e la sua memoria – Milano e la tradizione di Sant’Ambrogio, Catalogo della mostra – Museo Diocesano ai chiostrini di Sant’Eustorgio, Milano 3 aprile – 8 giugno 1997*, Milano 1997 (dalej cyt. *La città e la sua memoria*), s. 28-30.

⁷ Po raz pierwszy pojawia się w źródłach w 291 roku, w panegiryku Mamertinususa (III, 11, 1, w: E. G a l l e t i e r (wyd.), *Panégiriques Latins*, I, Paris 1949, s. 60).

ciółów San Giorgio al Palazzo i Sant'Alessandro al Palazzo⁸. Wydaje się, że całą dzielnicę południowo-zachodnią – pomiędzy murem republikańskim, *Cardo Maximus*⁹ i *Decumanus Maximus*¹⁰ – przeznaczono na zabudowania pałacowe Maksymiana Herkulejskiego. Nie wiadomo, jaki był powód tej lokalizacji ani jak wyglądała sama rezydencja. Wykopaliska pozwoliły tylko ustalić, że część znajdujących się na tym obszarze zabudowań zburzono i zastąpiono nowymi, a część włączono do założeń pałacowych¹¹, w tym także cyrk¹², który zajmował przestrzeń między bramami Vercellina i Ticinese¹³.

Obok dzisiejszego placu San Sepolcro, gdzie lokalizuje się *forum*¹⁴, biegnie via Moneta. Domyślać się należy, że toponim ten przechowuje pamięć o wspomnianej przez Auzoniusza mennicy, która powstała w 259 roku, za panowania Waleriana, a której budynek musiał znajdować się w tej okolicy¹⁵.

⁸ Między innymi na Piazza Mentana, via S. Marta, via Soncino. Za pozostałości kompleksu budowli pałacowych uważa się też pomieszczenia absydowe z dziedzińcem portykowym przy via Brisa (tzw. termy) – por. E. A. Arslan, *Urbanistica di Milano romana. Dall'insediamento Insubre alla capitale dell'Impero*, ANRW 1982, II, 12, 1, s. 200: „Si è cercato «il palazzo», come edificio perfettamente delimitato, dimenticando come la residenza imperiale fosse un complesso polifunzionale, nel quale l'abitazione dell'imperatore doveva essere solo uno dei tanti settori”.

⁹ Wzdłuż dzisiejszych ulic S. Margherita – C. Cantù – Nerino, łączących Piazza della Scala z Piazza Carrobbio i Porta Ticinese.

¹⁰ Według interpretacji „tradycyjnej”, wzdłuż dzisiejszych ulic S. Maria alla Porta – S. Maria Fulcorina – corso di Porta Romana, łączących bramy Porta Romana z Porta Vercellina, według najnowszych badań wzdłuż via Moneta (zob. E. A. Arslan, D. Caporusso, *I rinvenimenti archeologici degli scavi MM3 nel contesto storico di Milano*, w: D. Caporusso (red.), *Scavi MM3. Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della Metropolitana, 1982-1990*, Milano 1991, s. 353.

¹¹ S. Lusuardi Siena, *Milano: la città nei suoi edifici. Alcuni problemi*, w: *Milano e i Milanesi prima del Mille (VIII-X secolo)*, *Atti del X Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo*, Milano 1983, s. 216-222.

¹² Zastrzeżenia dotyczące relacji między pałacem a cyrkiem – zob. N. Duval, *Les palais impériaux de Milan et d'Aquilee. Réalité et mythe (résumé)*, w: *Aquileia e Milano*, s. 151-158.

¹³ Jego ślad przetrwał w zarysie biegnącej tamtędy ulicy – zob. A. De Capitani d'Arzago, *Il Circo Romano*, Milano 1939, s. 34.

¹⁴ M. Davìd, *Indagine sulla rete viaria milanese in età romana*, w: M. L. Gatti Perer (red.), *Milano ritrovata. L'asse via Torino (catalogo della mostra)*, Milano 1986, s. 119 n.

¹⁵ A. Ceresa Mori, *La zona del foro e l'urbanistica di Mediolanum alla luce dei recenti scavi*, w: G. Sena Chiesa, E. A. Arslan (red.), *Felix tempora reparatio, Atti del Convegno archeologico Internazionale „Milano capitale dell'Impero Romano”, Milano, 8-11 marzo 1990*, Milano 1992, s. 30.

Auzoniusz pisał też o teatrze z czasów Augusta, z którego zachowały się zaledwie resztki w pobliżu Porta Vercellina¹⁶. Amfiteatr mediolański, o którym Auzoniusz nie wspomina, być może dlatego, że opis poety dotyczył tylko miasta *intra muros*, zbudowany w I-II w. n.e. za Porta Ticinensis, należał do największych (155 x 120 m) tego typu budowli. Nie wiadomo, kto i kiedy zaczął jego rozbiórkę. Wiemy natomiast, że z bloków amfiteatru wybudowano podium, na którym stała Bazylika S. Lorenzo (są widoczne pod kaplicami S. Aquilino i S. Ippolito). Wykorzystano je też do rekonstrukcji murów miejskich, uszkodzonych podczas najazdu Wizygotów pod wodzą Alaryka na początku V wieku¹⁷.

Największe termy Mediolanu, zwane Herkulejskimi (o powierzchni ok. 4500 m kw.), powstały w dzielnicy wschodniej, którą w obręb murów włączono w czasach Maksymiana¹⁸. Z pozostałości budowli magazynowych (*horrea*) można wnioskować, że były analogiczne do wznoszonych w IV wieku w Trewirze i w Akwilei¹⁹.

Jedną z najbardziej monumentalnych i prestiżowych mediolańskich konstrukcji późnoantycznych były z pewnością portyki, wybudowane około 381 roku, prawdopodobnie z polecenia Gracjana²⁰, wzdłuż 600-metrowej długości drogi wiodącej w kierunku Rzymu (Via Romana)²¹.

Poza murami, przy głównych drogach wychodzących z miasta, znajdowały się nekropole, z których kilka częściowo odsłoniли archeolodzy: przy *decumanus maximus*, którego przedłużeniem była droga prowadząca w kierunku Rzymu (corso di Porta Romana), przy drodze do Ticinum, oraz za Porta

¹⁶ Pod obecnym budynkiem giełdy (Piazza degli Affari) – zob. L u s u a r d i S i e n a, art. cyt., s. 222-224.

¹⁷ L u s u a r d i S i e n a, art. cyt., s. 211.

¹⁸ Fragmenty założeń termalnych znaleziono w latach 60. XX wieku między Corso Vittorio Emanuele i Corso Europa. Pamięć o istnieniu term przetrwała też w nazwie ulicy via Bagnera. Na skrzyżowaniu via Torino i S. Maria alla Valle odsłonięto basen i pozostałości konstrukcji termalnej z „suspensurae”. Wątpliwości co do identyfikacji z Herkulejskimi – zob. L u s u a r d i S i e n a, art. cyt., s. 224-226.

¹⁹ M. M i r a b e l l a R o b e r t i, *Architettura civile tardoantica fra Milano e Aquileia*, w: *Aquileia e Milano*, s. 164 n.

²⁰ Wykopaliska z 1984 roku potwierdziły datowanie łuku na trzecią ćwierć IV wieku – zob. D. C a p o r u s s o, *Corso di Porta Romana – via Lamarmora*, „Notiziario della Soprintendenza Archeologica della Lombardia 1983”, 1984, s. 94-96.

²¹ Zob. D. C a p o r u s s o, *Corso di Porta Romana*, „Notiziario della Soprintendenza Archeologica della Lombardia 1982”, 1983, s. 88-90; D. C a p o r u s s o, A. P e r i n, *Ricostruzione grafica ipotetica della via porticata nel IV sec. d. C.*, „Notiziario della Soprintendenza Archeologica della Lombardia 1983”, 1984, s. 96-98.

Iovia, na północny zachód (Parco Sempione) i na zachód od miasta, za Porta Vercellina (Piazza S. Ambrogio i okolice między ulicami Nirone, Valeria, Lanzone; via S. Vittore)²². Postawiona na terenie tego ostatniego cmentarza (obecnie S. Vittore al Corpo) oktogonalna budowla, otoczona poligonalnym murem, uważana jest powszechnie za mauzoleum cesarskie²³. Rysunek z 1570 roku (Stuttgart, Staatsgalerie) pokazuje je jako budowlę analogiczną do S. Aquilino²⁴.

Ubolewania nad złym stanem zachowania mediolańskich zabytków, które spotykamy również w publikacjach ostatnich dziesięcioleci²⁵, w znacznej mierze odnieść można także do obiektów, które służyły Kościołowi mediolańskiemu w IV stuleciu, zarówno w czasach, gdy Mediolan był ostoją popieranego przez cesarza arianizmu, jak i wtedy, gdy ranga biskupa Ambrożygo (374-395 r.) przyczyniła się do osiągnięcia przez ten Kościół wyjątkowej pozycji w świecie chrześcijańskim. Niektóre z wczesnochrześcijańskich budowli do dziś stoją i zachwycają, jak S. Nazaro, S. Simpliciano czy wreszcie „splendido e misterioso” S. Lorenzo, co skłoniło Richarda Krautheimera do stwierdzenia, że to właśnie Mediolan jest, obok Rzymu, najlepszym miejscem do studiowania wczesnochrześcijańskiej architektury²⁶. Ale większość zabytków to już tylko mozolnie, od blisko 200 lat odsłaniane przez archeologów szczątki, trudno dostępne pod późniejszą zabudową miasta, które

²² M. B o l l a, *Le necropoli*, w: *Milano capitale*, s. 110 n.; t a ż, *necropoli*, tamże, s. 112; S. L u s u a r d i S i e n a, *Il cimitero 'ad martyres'*, w: *Milano capitale*, s. 124.

²³ M. M i r a b e l l a R o b e r t i, *Il mausoleo romano di San Vittore a Milano*, w: *Atti del VI Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana, Pesaro-Ancona 19-23 sett. 1983*, Firenze 1986, s. 777-783 (autor datuje mauzoleum na czasy Maksymiana). Por. S. L u s u a r d i S i e n a, *Il recinto di S. Vittore al Corpo e l'ottagono di S. Gregorio*, w: *Milano capitale*, s. 111 n. Autorka wskazuje na brak podstaw, które pozwalałyby obie konstrukcje, oktagon i mur, uznać za współczesne sobie, sugeruje, że należy raczej rozpatrywać je „in una prospettiva cristiana, in rapporto forse ad un già eretto edificio di culto”, i opowiada się za identyfikacją bazyliki, która towarzyszyła prawdopodobnie mauzoleum, z bazyliką Portiana (zob. niżej).

²⁴ M. P. R o s s i g n a n i, *La città tardoantica*, w: *La città e la sua memoria*, s. 23.

²⁵ D. K i n n e y, *Le chiese paleocristiane di Mediolanum*, w: C. B e r t e l l i (red.), *Milano, una capitale da Ambrogio ai Carolingi*, Milano 1987, s. 48: „Milano è una città veramente povera di documentazione [...]. Non uno dei suoi antichi templi può essere identificato con sicurezza, neppure localizzato”; F. M o n f r i n, *À propos de Milan chrétien, siège episcopal et topographie chrétienne IVe-VIe siècles*, „Cahiers archéologiques” 39(1991), s. 9.

²⁶ R. K r a u t h e i m e r, *Three Christian Capitals. Topography and politics*. Rome, Constantinople, Milan, Berkeley-Los Angeles-London 1983, s. 73.

na tym samym miejscu żyło i rozwijało się przez wieki²⁷. Interpretacja tych znalezisk jest niezwykle trudna, wiele jest więc nadal w naszej znajomości topografii ówczesnego Mediolanu niejasności i luk, które dotyczą zwłaszcza relacji między budowlami kościelnymi a tkanką miejską²⁸, identyfikacji budowli znanych z tekstów Ambrożego²⁹, a także chronologii poszczególnych obiektów. Nie możemy zatem uznać, że trwająca od dziesięcioleci dyskusja nad tą problematyką jest zakończona, ani nawet że zmierza ku decydującym rozstrzygnięciom. Topografia wczesnochrześcijańskiego Mediolanu, aczkolwiek w zasadniczych zarysach wydaje się dość już dobrze rozpoznana, w wielu szczegółach pozostaje wciąż do zbadania³⁰. Celem niniejszego artykułu jest więc nie tyle pokazanie obecnego stanu naszej wiedzy, co raczej stanu badań nad tą problematyką.

*

Pierwszych odkryć, ważnych z punktu widzenia badań nad topografią wczesnochrześcijańskiego Mediolanu, dokonano w trakcie wykopalisk prowadzonych od roku 1870 w okolicach obecnej katedry (Duomo), gdzie znaleziono pozostałości budowli uznanej za pierwotny kościół biskupi. Ponownie podjęto badania w tym miejscu w minionym stuleciu, w latach 40., podczas budowy schronów przeciwlotniczych. Odsłonięto wówczas wczesnochrześcijańskie baptysterium i fragmenty murów katedry S. Tecla, ale znaczna część znalezionych materiałów została natychmiast zniszczona. Przedwczesna

²⁷ Badania archeologiczne prowadzone w Mediolanie są z wielu powodów utrudnione – zob. A. C e r e s a M o r i, *Stratigrafia archeologica e sviluppo urbano a Mediolanum*, w: *Milano tra l'età repubblicana e l'età augustea. Atti del convegno di studi 26-27 marzo 1999, Milano*, Milano 2000, s. 81-98. Zwarta zabudowa uniemożliwia swobodny wybór miejsca; trzeba korzystać, i tak właśnie się postępuje, z istniejących możliwości, a więc kopie się na podwórkach, dziedzińcach itp., ale przede wszystkim prowadzi się wykopaliska przy okazji wielkich prac budowlanych, np. przy budowie nowej linii metra – zob. C a p o r u s s o (red.), *Scavi MM3*, passim; G. P. B r o g i o l o, *Milano e il suo territorio alla luce dell'archeologia medievale*, w: B e r t e l l i (red.), *Milano, una capitale*, s. 32-47.

²⁸ M. C a g i a n o d e A z e v e d o, *Milano da S. Ambrogio a Desiderio*, „Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore”, 1969, n. 3-4, s. 35-52.

²⁹ Zob. A. C a l d e r i n i, *La tradizione letteraria più antica sulle basiliche milanesi*, „Rendiconti Istituto Lombardo” 75(1941-1942), s. 69-98.

³⁰ S. L u s u a r d i S i e n a, *Milano: la topografia cristiana*, w: *Milano capitale*, s. 92-94.

śmierć, w 1948 roku, nadzorującego te prace Alberto de Capitani d'Arzago spowodowała, że ich rezultaty znamy jedynie na podstawie notatek, rysunków i fotografii, które pozostawił³¹. W latach 60., w związku z budową stacji metra, nadarzyła się następna okazja przeprowadzenia badań w tym miejscu. Wykopaliska, którymi kierował Mario Mirabella Roberti, i tym razem odbywane w trudnych warunkach terenowych i w pośpiechu, koncentrowały się na budynku baptysterium³². To wtedy właśnie stworzono ze znalezionych i ocalonych przed zniszczeniem resztek budowli ekspozycję, którą można obecnie oglądać pod Duomo. Wtedy też sporządzono dokumentację, która – obok zapisków de Capitani d'Arzago z lat 40. – do niedawna była główną podstawą dokonywanych rekonstrukcji (il. 2) i występujących w literaturze interpretacji.

Przedmiotem zainteresowania badaczy były też wczesnochrześcijańskie budowle, które w IV wieku stanęły na cmentarzach, a w których do dziś żywa jest ambroziańska tradycja kultu męczenników. Jeszcze w latach 1857-1876, przy okazji renowacji Bazyliki S. Ambrogio, Mons. Francesco Maria Rossi poddał oględzinom pozostałości jej wcześniejszych faz. Niestety, zarówno sposób relacjonowania tych prac³³, jak i efekty przeprowadzonych wówczas rekonstrukcji przyniosły więcej szkody niż pożytku, narzucając arbitralnie obraz pierwotnego stanu budowli i dość skutecznie niszcząc możliwość jego weryfikacji. W 100 lat po opublikowaniu kroniki tamtych działań Giuliana Righetto podjęła się ich ponownego przeanalizowania³⁴. Nasza wiedza na temat tego, co pozostało z Bazyliki Ambroziańskiej, opiera się głównie na wynikach jej prac oraz na efektach wieloletnich badań F. Reggioriego³⁵,

³¹ Opracowane przez G. P. Bognettiego i D. E. Cattaneo, ukazały się drukiem w roku 1952 pt. *La „Chiesa Maggiore” di Milano. Santa Tecla*. Zob. też A. de Capitani d'Arzago, *Cenni introduttivi alla relazione sullo scavo della Basilica di S. Tecla e del Battistero di S. Giovanni nella piazza del Duomo di Milano*, w: *Munera. Scritti in onore di A. Gissani*, Como 1944, s. 185-205.

³² M. Mirabella Roberti, *La cattedrale antica di Milano e il suo battistero*, „Arte lombarda” 8(1963), n. 1, s. 77-98; tenże, *Il battistero antico di Milano*, w: *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna 1962*, Roma 1965, s. 703-707; tenże, *Il battistero di Sant'Ambrogio a Milano*, „Recherches Augustiniennes” 4(1966), s. 3-10; M. Mirabella Roberti, A. Paredi, *Il battistero ambrosiano di San Giovanni alle Fonti*, Milano 1974.

³³ F. M. Rossi, *Cronaca dei restauri e delle scoperte fatte nell'insigne basilica di Sant'Ambrogio dall'anno 1857 al 1876*, Milano 1884.

³⁴ G. Righetto, *Scavi ottocenteschi in Sant'Ambrogio*, w: M. L. Gatti Perer (red.), *La basilica di Sant'Ambrogio. Il tempio ininterrotto*, Milano 1995, s. 127-147.

³⁵ F. Reggiori, *La Basilica Ambrosiana, ricerche e restauri 1929-1940*, Milano 1941.

który opublikował m.in. swoje spostrzeżenia poczynione w czasie II wojny światowej, kiedy na skutek bombardowań odsłonięta została m.in. pozostałość muru w *opus testaceum* z pierwotnej absydy³⁶.

Bazylika Apostołów (S. Nazaro), długo uważana za całkowicie przebudowaną w okresie rzymskim³⁷, została „odkryta” w latach 30. XX wieku³⁸ i przez następnych kilkadziesiąt lat była, pod kierunkiem Enrico Villa³⁹, poddawana rewaloryzacji, z którą w parze szły intensywne prace badawcze. Ich rezultatem było odtworzenie kształtu budowli bliskiego pierwotnemu⁴⁰.

Kościół S. Simpliciano, w którym mury w *opus vitatum* zachowały się zdumiewająco dobrze, bo aż do wysokości ok. 22 m, został poddany wnikliwym badaniom w latach 40. i 50. XX wieku przez Eduardo Arslana, który pod późniejszymi przeróbkami zidentyfikował i odsłonił fazę najwcześniejszą, późnoantyczną⁴¹. Jeszcze jedną okazją do wznowienia badań była renowacja, jakiej poddano kościół w latach 80.⁴²

³⁶ T e n ż e, *La basilica di Sant’Ambrogio*, Milano 1966, s. 77.

³⁷ Zob. m.in. F. C a b r o l, H. L e c l e r c q (red.), *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie*, t. XI, 1, Paryż 1933, kol. 1059 n.

³⁸ Zob. G. B i s i a c h O d d o n o, *La basilica di S. Nazaro Maggiore in Milano*, Milano 1935; A. C a l d e r i n i, *Le basiliche dell’età ambrosiana*, w: *Ambrosiana. Scritti di storia, archeologia ed arte pubblicati nel XVI centenario della nascita di Sant’Ambrogio CCCXL-MCMXL*, Milano 1942, s. 148 n.; A. d e C a p i t a n i d’A r z a g o, *Architetture dei secoli quarto e quinto in Alta Italia. Appunti delle lezioni di archeologia e storia dell’arte greca e romana*, Milano 1944, s. 25 n.

³⁹ E. V i l l a, *La „Basilica Apostolorum” sulla Via Romana a Milano*, w: E. A r s l a n (red.), *Arte del I Millennio*. Atti del II Convegno per lo studio dell’arte dell’alto Medio Evo, Università di Pavia, 1950, Torino 1952, s. 77-90.

⁴⁰ Zob. E. V i l l a, *La Basilica Apostolorum e l’originalissima sua pianta a croce*, „Ambrosius” 19(1943), s. 7-12; S. L e w i s, *Function and Symbolic Form in the Basilica Apostolorum at Milan*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 28(1969), s. 83-98; t a ż, *The latin iconography of the single-naved cruciform Basilica Apostolorum in Milan*, „The Art Bulletin” 51(1969), n. 3, s. 205-219; G. G i a c o m e t t i, *Riscoperta architettonica paleocristiana-romana ad opera di Enrico Villa e dei suoi collaboratori*, w: G. G i a c o m e t t i, P. S e s s a (red.), *Ambrogio e la cruciforme ‘romana’ basilica degli Apostoli nei 1600 anni della sua storia*, Milano 1986, s. 22-95; M. D a v i d, „Basilica romana”. *Scavi e ricerche nella Basilica dei SS. Apostoli e Nazaro Maggiore a Milano*, „Rivista archeologica della provincia e antica diocesi di Como” 165(1983), s. 277-299 (krytyka przeprowadzonych prac).

⁴¹ E. A r s l a n, *Osservazioni preliminari sulla chiesa di s. Simpliciano a Milano*, „Archivio storico lombardo” 10(1947), s. 5-32; t e n ż e, *Nuovi ritrovamenti in S. Simpliciano a Milano*, „Bollettino d’arte” luglio-sett. 43(1958), ser. IV, n. 3, s. 199-212 (wcześniejsza bibl.); t e n ż e, *Ultime novità a S. Simpliciano*, „Arte lombarda” 6(1961), n. 2, s. 149-164.

⁴² G. P. B r o g i o l o, *Milano, S. Simpliciano*, „Notiziario della Soprintendenza Archeologica della Lombardia 1981”, 1982, s. 120-125; B. H o w e s, *San Simpliciano: le ultime*

Kolejna z budowli datowanych na IV wiek, Bazylika S. Dionigi, uległa całkowitemu niemal zniszczeniu w XVI-XVIII wieku. Jej pozostałości ukryte są pod Bastionami Bramy Weneckiej i trudno dostępne dla archeologów. Te trudności udało się częściowo pokonać w 1971 roku, kiedy Mario Mirabella Roberti dotarł do resztek murów bazylik i mógł potwierdzić ich późnoantyczną proveniencję⁴³.

W latach 80. XX stulecia ukazało się kilka prób podsumowania wcześniejszych badań w opracowaniach o charakterze syntetycznym, opublikowanych m.in. przez znakomitego znawcę architektury wczesnochrześcijańskiej Richarda Krautheimera⁴⁴, przez kierującego wykopaliskami w Mediolanie Mario Mirabella Roberti⁴⁵, a także młodą uczoną, Dale Kinney⁴⁶. Autorzy tych publikacji, opierając się na znaleziskach z poprzednich dziesięcioleci, zaproponowali swoją wizję chrześcijańskiej topografii Mediolanu z zespołem biskupim w centrum miasta, różnie datowanym i rekonstruowanym, oraz wieńcem bazylik cmentarnych wokół miasta, z których kilka (od dwu do pięciu) przypisywano Ambrożemu lub przynajmniej datowano na jego czasy (il. 1).

W latach 90. przyszła pora na próbę krytycznej oceny wyników wcześniejszych badań. Zaprezentowano ją w dniach od 24 stycznia do 22 kwietnia 1990 na wystawie *Milano capitale dell'Impero romano*, w mediolańskim Palazzo Reale⁴⁷. Konsekwencją stanowiska, jakie zajęło wobec dorobku swych poprzedników nowe pokolenie badaczy, skupionych wokół Instytutu Archeologii Katolickiego Uniwersytetu del Sacro Cuore i Soprintendenza Archeologica della Lombardia, było podjęcie po raz kolejny, jesienią 1996 roku, badań archeologicznych pod mediolańską katedrą⁴⁸. Tym razem skoncentrowano

indagini archeologiche, w: *La città e la sua memoria*, s. 107 n.

⁴³ M. Mirabella Roberti, *La basilica di San Dionigi a Milano*, w: *Orbis romanus christianusque: ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium: travaux sur l'Antiquité Tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995, s. 89.

⁴⁴ Krautheimer, dz. cyt., s. 69-92.

⁴⁵ M. Mirabella Roberti, *Milano romana*, Milano 1984.

⁴⁶ Kinney, art. cyt., s. 48-79.

⁴⁷ Sena Chiesa, Lavizzari Pedrazzini (red.), *Milano capitale*, passim.

⁴⁸ S. Lusuardi Siena, B. Bruno, L. Villa, L. Fienni, G. Giozza, F. Sacchi, E. Arslan, *Le nuove indagini archeologiche nell'area del Duomo*, w: *La città e la sua memoria*, s. 40-67; S. Lusuardi Siena, M. Sannazaro, *Milano, area del Duomo. Nuovi scavi e ricerche*, „Notiziario della Soprintendenza Archeologica della Lombardia 1995-1997”, 1998, s. 208-212.

uwagę na dwóch baptysteriach: S. Stefano i S. Giovanni alle Fonti⁴⁹. Okazji dostarczyły obchody 1600. rocznicy śmierci Ambrożego, a wykopaliskami kierowała Silvia Lusuardi Siena, autorka projektu, którego celem było nie tylko zweryfikowanie wyników dawnych badań (tzw. *vecchi scavi*), ale też sporządzenie nowych planów, opartych na rezultatach nowych prac wykopaliskowych (tzw. *nuovi scavi*)⁵⁰, skonfrontowanie wyników prac archeologicznych z tekstami ambrożyjskimi i wreszcie rekonstrukcja wydarzeń historycznych związanych z powstaniem budowli, a także przebiegu ceremonii liturgicznych, dla których były one przeznaczone⁵¹.

Rezultaty nowych badań, pokazane w Museo Diocesano ai Chiostrri di Sant'Eustorgio na wystawie *Milano e la tradizione di Sant'Ambrogio* (od 3 kwietnia do 8 czerwca 1997)⁵², spotkały się z życzliwym zainteresowaniem wielu badaczy, ale i z surową, a czasem wręcz druzgoczącą krytyką innych⁵³. I jedni, i drudzy czekają na dalsze argumenty na rzecz przedstawionych tam hipotez, których autorzy, w pełni świadomi kruchych podstaw, na jakich oparli swe teorie, wyrażają nadzieję, że dalsze (jeszcze nowsze?) wykopaliska pozwolą je zweryfikować.

*

Kiedy zimą 312/313 roku Licyniusz i Konstantyn, rządzący wówczas Imperium Romanum, spotkali się w stołecznym mieście Mediolanie⁵⁴ i przy-

⁴⁹ Zob. S. Lusuardi Siena, M. Sannazaro, *I battisteri del complesso episcopale milanese alla luce delle recenti indagini archeologiche*, w: *L'Edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*, Bordighera 2001, s. 647-674.

⁵⁰ Zob. M. Davi d, *Battisteri e vasche battesimali in Lombardia. Elementi di riflessione tra „vecchi” e „nuovi” scavi*, w: *L'Edificio battesimale in Italia*, s. 676.

⁵¹ Lusuardi Siena, Sannazaro, *I battisteri*, s. 648.

⁵² Katalog ukazał się pod tytułem *La città e la sua memoria – Milano e la tradizione di Sant'Ambrogio*, Milano 1997.

⁵³ M. Davi d, *Ambrosiana tradita. Riflessioni in margine a AA.VV. La città e la sua memoria. Milano e la tradizione di Sant'Ambrogio, Milano 1997*, „Aquileia nostra” 68(1997), s. 270-274; t e n ż e, *Le „terre infelici” dell'archeologia*, w: D. Foraboschi (red.), *Storiografia ed erudizione. Scritti in onore di Ida Calabi Limentani*, Milano-Bologna 1999 (= Quaderni di Acme, 39), s. 300.

⁵⁴ L a k t a n c j u s z, *De mortibus persecutorum*, 45, 1.

znali chrześcijanom prawo swobodnego wyznawania ich religii⁵⁵, biskupem mediolańskiej gminy chrześcijańskiej był Mirokles (Merocles, Mirocles). To z jego osobą wiążą się najstarsze dane źródłowe dotyczące mediolańskich chrześcijan. O początkach tamtejszego Kościoła nie wiemy właściwie nic. Na podstawie źródeł, jakimi dysponujemy, nie sposób stwierdzić ani od kiedy istniał, ani jak liczni byli jego członkowie w początkach IV wieku. Ambroży, zanim dokonał słynnych „odkryć” relikwii, znał tylko trzech męczenników, którzy związani byli z Mediolanem: Wiktora, Nabora i Feliksa⁵⁶, i skarżył się, że Kościół mediolański jest tak ubogi w świadków Chrystusa⁵⁷.

Współcześni badacze odrzucają większość przekazów na temat przedkonstantyńskiej obecności chrześcijan w Mediolanie, uważając je za legendarne⁵⁸. Najstarsza znana lista zawierająca imiona pierwszych biskupów Mediolanu jest zachowana w dwóch manuskryptach, z X⁵⁹ i XII wieku⁶⁰, a pochodzi od wspólnego źródła datowanego dopiero na IX wiek⁶¹. Jego redaktor czerpał dane m.in. z wczesnośredniowiecznych utworów wysławiających miasto Mediolan⁶², a także z tekstów hagiograficznych, które miały na celu wykazanie dawności Kościoła mediolańskiego. Nie ulega wątpliwości, że ów redaktor wypełniał luki w swej wiedzy legendami, co sprawia, że nie możemy przyjmować podawanych przez niego informacji bez zastrzeżeń. W rezultacie historia Kościoła mediolańskiego zaczyna się dla nas z początkiem IV wieku.

⁵⁵ L a k t a n c j u s z, dz. cyt., 48; E u z e b i u s z z C e z a r e i, *Historia ecclesiastica*, X, 5, s. 2-15.

⁵⁶ A m b r o ż y, *Expl. Ev. sec. Luc.* VII, 178; MartHier, 23 i 24 kwiecień, 8, 14, 15 maj, 11 czerwiec, 21 i 30 wrzesień.

⁵⁷ A m b r o ż y, *Ep.* LXXVII = 22, 7 (CSEL 82, s. 131): „Principes populi quos alios nisi sanctos martyres aestimare debemus [...] qui sterilem martyribus ecclesiam Mediolanensem iam plurimorum matrem filiorum laetari passionis propriae fecerunt et titulis et exemplis?”

⁵⁸ F. S a v i o, *Gli antichi vescovi d'Italia dalle origini al 1300, La Lombardia. Milano*, Firenze 1913, s. 1 n., 49-94; K i n n e y, art. cyt., s. 48.

⁵⁹ Cod. C. 47. P.I.8 (Bibl. w Bambergu).

⁶⁰ Cod. C. 133 inf. (Bibl. Ambrosiana w Mediolanie).

⁶¹ Możemy się tylko domyślać, że istniała lista lub katalog biskupów mediolańskich ułożone w czasach Ambrożego – zob. J.-Ch. P i c a r d, *Le souvenir des évêques. Sépultures, listes épiscopales et culte des évêques en Italie du Nord des origines jusqu'au Xe siècle*, Rome 1988, s. 442-459.

⁶² Jak np. *Versus de Mediolano civitate* (1. poł. VIII w.) – zob. M o n f r i n, art. cyt., s. 11.

Jeżeli nawet przyjmiemy, jak to robi większość historyków Kościoła⁶³, że mogli go poprzedzać znani z list biskupich Anatalon, Caius, Castritianus, Calimerus, Monas⁶⁴, nie ulega wątpliwości, że dopiero Mirokles jest pierwszym biskupem Mediolanu, którego imię znamy ze źródeł wiarygodnych⁶⁵. O jego obecności wśród uczestników synodu zwołanego w 313 roku w Rzymie przez papieża Miltiadesa pisze Optat z Milewe⁶⁶, wiadomo też, że w roku następnym Mirokles, razem ze swoim diakonem Severusem, wziął udział w synodzie w Arles i pod aktami tego synodu podpisał się jako biskup *de civitate Mediolanensis, provincia Italia*⁶⁷. Mirokles jest także pierwszym biskupem, jakiego wymienia wśród swoich poprzedników Ambroży⁶⁸, i pierwszym spośród biskupów Mediolanu wspomnianych przez *Martyrologium Hieronimianum*⁶⁹.

Następcą Miroklesa był Maternus⁷⁰, którego wizerunek z V wieku znajduje się na mozaice w mauzoleum św. Wiktora⁷¹. Po Maternusie nastąpił Protasius⁷². Atanazy, który w kwietniu i maju 342 roku gościł w Mediolanie, wspomina o nim, pisząc, że razem brali udział w audiencji u cesarza Konstansa⁷³. W następnym roku Protasius uczestniczył w synodzie w Sardica, gdzie złożył podpis pod aktami⁷⁴. Następcą Protasiusa, Eustorgius⁷⁵, figuruje w *Martyrologium Hieronimianum* pod datą 18 września⁷⁶. Atanazy wymienia jego imię wśród zwolenników credo nicejskiego⁷⁷. Nie wiemy,

⁶³ Zob. A. Caprioli, A. Rimoldi, *L'età antica – il vescovo Ambrogio*, w: *Diocesi di Milano*, I, Brescia 1990 (= Storia religiosa della Lombardia, 9), s. 2 n.

⁶⁴ Saviò, dz. cyt., s. 57-94; F. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an. 604)*, t. II, Faenza 1927, s. 1010-1013 (= Studi e testi, 35).

⁶⁵ Lanzoni, dz. cyt., s. 1013.

⁶⁶ Optat z Milewe, *De schismate donatist.* I, 23, 2.

⁶⁷ Mansi II, kol. 476.

⁶⁸ Ep. LXXVa = 21a, 18 (*Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera*, 21. *Epistulae*, LXX-LXXVII, Milano–Roma 1988 – dalej cyt. SAEMO, s. 124 n.).

⁶⁹ MartHier, s. 628n.

⁷⁰ Lanzoni, dz. cyt., s. 1013.

⁷¹ Czyli w obecnej kaplicy S. Vittore in Ciel d'Oro rzymskiej Bazyliki Św. Ambrożego – zob. G. Mackie, *Symbolism and Purpose in an Early Christian Martyr Chapel: the Case of San Vittore in Ciel d'Oro, Milan*, „Gesta” 34(1995), n. 2, s. 91-101 (bibl. wcześniejsza).

⁷² Lanzoni, dz. cyt., s. 1013.

⁷³ Atanazy, *Apol. ad Const.* 3.

⁷⁴ Mansi III, kol. 48.

⁷⁵ Lanzoni, dz. cyt., s. 1013 n.

⁷⁶ MartHier, s. 515.

⁷⁷ PG 25, kol. 557 n.

który z tych biskupów stał na czele Kościoła mediolańskiego w latach 345-349, kiedy odbywały się w tym mieście synody poświęcone tematyce trynitarnej i konfliktowi ariańskiemu⁷⁸.

O następcy Eustorgiusza, Dionizym⁷⁹, jest nieco więcej informacji źródłowych niż o jego poprzednikach. Był jednym z tych biskupów, którzy odmówili potępienia Atanazego podczas synodu zwołanego do Mediolanu przez cesarza Konstancjusza II w 355 roku⁸⁰, za co został wypędzony z miasta i skazany na wygnanie do Kapadocji. Tam spędził jakiś czas, praktykując ascezę, i tam też zmarł⁸¹. Jego imię znajduje się w *Martyrologium Hieronimianum* przy dacie 25 maja⁸².

Miejsce Dionizego, jako biskupa w Mediolanie, zajął arianin Auksencjusz (355-374 r.)⁸³, którego działalność sprawiła, że miasto stało się centrum skupiającym zwolenników Ariusza⁸⁴.

W 370 roku gubernatorem (*consularis*) prowincji *Liguria et Aemilia*, której ośrodkiem administracyjnym był Mediolan, został Aurelius Ambrosius⁸⁵, i jego właśnie, po śmierci Auksencjusza, w grudniu 374 roku okrzyknięto (dosłownie!) kolejnym biskupem Mediolanum⁸⁶. Wydarzenie to dało początek nowej epoce w dziejach miasta, bowiem wpływu Ambrożego na życie i oblicze Kościoła, nie tylko w Mediolanie i północnej Italii, ale także w innych rejonach ówczesnego świata, nie sposób przecenić.

Do najbardziej dramatycznych wydarzeń, jakie miały miejsce w Mediolanie podczas urzędowania Ambrożego, zaliczyć trzeba te, które spowodował spór o bazyliki. Ambrożego wspierali wierni. Była wśród nich m.in. Monika⁸⁷, matka Augustyna, który także przebywał w Mediolanie w latach 384-

⁷⁸ Hefele-Leclercq, I, 2, s. 848-850.

⁷⁹ L a n z o n i, dz. cyt., s. 1014.

⁸⁰ Hefele-Leclercq, I, 2, s. 872-877.

⁸¹ Autentyczność tego fragmentu listu 197 św. Bazylego Wielkiego, w którym autor opisuje odnalezienie relikwii Dionizego i oddawaną im cześć, jest poddawana w wątpliwość – zob. P i c a r d, dz. cyt., s. 609, przyp. 105.

⁸² *MartHier*, s. 271.

⁸³ L a n z o n i, dz. cyt., s. 1014 n.

⁸⁴ H i e r o n i m, *Chronicon*, 239 n.; R u f i n, HE 1, 20 (PL 21, kol. 493 n.).

⁸⁵ L a n z o n i, dz. cyt., s. 1015-1017.

⁸⁶ P a u l i n, *Vita sancti Ambrosii*, 6 n. (PL 14, kol. 30 n.).

⁸⁷ A u g u s t y n, *Conf.* IX, 7; 15.

387⁸⁸, i tutaj, w Wielkanoc z 24 na 25 kwietnia 387 r., przyjął chrzest z rąk Ambrożego, tutaj też przeżył 17-19 czerwca 386 r. odnalezienie relikwii Gerwazego i Protazego oraz towarzyszące temu cudowne wydarzenia⁸⁹.

Biskup Ambroży zmarł 3 kwietnia 397 roku, na kilka zaledwie lat przed opuszczeniem Mediolanu przez dwór cesarski, który w obawie przed najeźdźcą Alaryką przeniósł się w 403 roku do Rawenny. W tym czasie Mediolan był już jednym z najwspanialszych miast chrześcijańskich ówczesnego świata. Auzoniusz, wystawiając jego budowle, ani słowem nie wspomina o tych, które służyły chrześcijanom, wiemy jednak, że w trakcie IV stulecia ukształtował się nowy pejzaż miasta, zdeterminowany zmienioną sytuacją polityczno-religijną. Powstały dzielnice koncentrujące się wokół trzech różnych punktów ciężkości: nie tylko, jak wcześniej, pałacu cesarskiego, ale także zespołu biskupiego i bazylik memorialnych rozmieszczonych wokół miasta.

*

Budowle, które stanowiły zespół biskupi, stały niemal w centrum późnoantycznego miasta, w niewielkiej odległości od forum, na obszarze gęsto zabudowanej dzielnicy mieszkalnej, w pobliżu skrzyżowania ważnych dróg prowadzących w kierunku Como na północy oraz Brescii i Bergamo na wschodzie⁹⁰.

Do niedawna za pierwotną katedrę Mediolanu uważano istniejącą do roku 1461 budowlę (dedykowaną najpierw Zbawicielowi, a później świętej Tekli⁹¹), której pozostałości odkryto pod Piazza Duomo, przed fasadą obecnej katedry. Mimo iż budowla zachowana jest tylko w niewielkich fragmentach⁹², można stwierdzić, że w pierwszej fazie miała plan 5-nawowej bazy-

⁸⁸ M. S o r d i, *Milano al tempo di Agostino*, w: *Agostino a Milano il battesimo: Agostino nelle terre di Ambrogio. Atti del Congresso Internazionale, Milano 22-24 aprile 1987*, Palermo 1988, s. 13-22.

⁸⁹ A u g u s t y n, *Conf.* IX, 7, 16; *De civ. Dei*, 22, 8, 2; *Sermo* 286, 4; 318.

⁹⁰ Zdaniem E. A. Arslana pasterz chciał znajdować się w centrum swej trzody i w tym celu „il Duomo viene a porsi nel cuore del settore cittadino che si qualifica come «popolare», con edilizia minore, attività commerciali ed artigianali” (A r s l a n, *Urbanistica di Milano romana*, s. 204).

⁹¹ Według De Capitani d'Arzago (*La „Chiesa Maggiore”*, s. 77-84) dedykacja Tekli, a może także i Pelagii, byłaby współczesna przebudowie w czasach bpa Euzebiusza.

⁹² K i n n e y, art. cyt., s. 48: „Dal punto di vista archeologico questo edificio è una tragedia”.

liki (45,30 m x 67,70 m)⁹³, której nawa centralna była dwukrotnie szersza od bocznych, rozdzielonych rzędami kolumn. Półkolistą absydę poprzedzała nawa poprzeczna o szerokości równej szerokości nawy głównej, wydzielona poprzez zamknięcie murami wschodnich partii naw bocznych. Lekko skrzywiona w stosunku do osi budowli fasada była prawdopodobnie oddzielona od ulicy narteksem (lub atrium)⁹⁴. Nieregularności w konstrukcji tłumaczy się koniecznością dostosowania jej do istniejącego systemu ulic lub, co wydaje się bardziej prawdopodobne, do pozostałości wcześniejszej budowli o nieznanym przeznaczeniu⁹⁵, na miejscu której kościół postawiono⁹⁶.

Przedstawione wyżej dane oparte są na źródłach archeologicznych⁹⁷ i na ogół nie poddaje się ich dyskusji. Zupełnie inaczej przedstawia się problem datowania budowli. Zdaniem wielu badaczy, pierwsza faza bazyliki św. Tekli powstała jeszcze w pierwszej połowie IV wieku⁹⁸, istniała w każdym razie około połowy IV wieku⁹⁹, i w roku 355 była miejscem obrad synodu, po którym pojmano i wypędzono z miasta pronicejskiego biskupa Dionizego. W liście do swojej siostry Marcelliny Ambroży pisze bowiem, że wydarzenia te miały miejsce w bazylice „maior”¹⁰⁰, a zdaniem zdecydowanej większości badaczy starszej generacji nie ma wątpliwości, że to właśnie późniejszy kościół św. Tekli miał na myśli Ambroży, kiedy pisał o „basilica nova quae maior est”¹⁰¹. Bazylika ta, ogromna, wzniesiona dużym nakładem środków i bardzo starannie wykonana, wydaje się, zdaniem Richarda Krautheimera,

⁹³ Za: S. L u s u a r d i S i e n a, *La „basilica nova” (S. Tecla)*, w: *Milano capitale*, s. 107. Według Krautheimer (dz. cyt., s. 76), wymiary budowli wynosiły: 80 x 45 m.

⁹⁴ D a v i d, *Indagine sulla rete viaria milanese in età romana*, s. 133.

⁹⁵ L u s u a r d i S i e n a, *La „basilica nova” (S. Tecla)*, s. 106 n.

⁹⁶ M i r a b e l l a R o b e r t i, *La cattedrale antica di Milano, „Arte lombarda”* 8(1963), n. 1, s. 81 n.; K r a u t h e i m e r, dz. cyt., s. 76.

⁹⁷ D e C a p i t a n i D’A r z a g o, *La ‘Chiesa maggiore’*, s. 97-121 (wykopaliska z lat 40.); M i r a b e l l a R o b e r t i, *La cattedrale antica di Milano*, s. 77-98 (wykopaliska w latach 1960-1962).

⁹⁸ M. M i r a b e l l a R o b e r t i, *Carattere dei monumenti paleocristiani dell’Italia padana nei secoli IV e V*, w: *Actas del VIII Congreso International de Arqueologia Cristiana, Barcelona, 5-11 Octubre 1969*, Città del Vaticano 1972, s. 134; W. E. K l e i n b a u e r, *Toward a Dating of San Lorenzo in Milan, „Arte lombarda”* 13(1968), n. 2, s. 16; K i n n e y, art. cyt., s. 52.

⁹⁹ D e C a p i t a n i d’A r z a g o, *La „Chiesa maggiore”*, s. 11 n.; G. T r a - v e r s i, *Architettura paleocristiana milanese*, Milano 1964, s. 47; B. F i l a r s k a, *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin 1983, s. 90 n.; K r a u t h e i m e r, dz. cyt., s. 76 n.

¹⁰⁰ Ep. LXXVI = 20, 1 (SAEMO, s. 136).

¹⁰¹ Tamże.

doskonale pasować do występującej od czasów Konstantyna tendencji do promowania chrześcijaństwa poprzez wznoszenie monumentalnych bazylik (Rzym, Trewir)¹⁰². Któremu z cesarzy można by ją przypisać? Na to pytanie wciąż nie ma odpowiedzi.

Ostatnio jednak wydaje się przeważać opinia, iż bazylika św. Tekli była raczej ostatnią niż pierwszą z szeregu budowli, które pełniły funkcję wczesnochrześcijańskiej katedry Mediolanu. Françoise Monfrin i Silvia Lusuardi Siena skłaniają się ku przypuszczeniu, że budowniczym tej nowej bazyliki mógł być ariański biskup Auksencjusz¹⁰³, a Gisella Cantino Wataghin jeszcze dalej przesuwając w czasie jej powstanie, uważa mianowicie, że *basilica nova* była dziełem Ambrożego i można ją datować dopiero na początek jego urzędowania¹⁰⁴. Taką tendencję, do przesuwania powstania bazyliki św. Tekli na okres coraz późniejszy, nawet postambrozjański, dostrzec można ostatnio w wielu publikacjach¹⁰⁵. Wobec tego pojawia się pytanie: gdzie należy szukać pierwszej mediolańskiej katedry?

Z listu Ambrożego wynika, że w jego czasach wewnątrz murów miejskich znajdowała się, oprócz bazyliki nowej („*basilica nova, quae maior est*”)¹⁰⁶, również stara bazylika („*basilica vetus*”). W starszej literaturze chętnie lokalizowano bazylikę „*vetus*” za murami¹⁰⁷, obecnie jednak, po dyskusji nad teorią Violante-Fonseca¹⁰⁸, jest to już nie do przyjęcia¹⁰⁹. Wysłunięto zatem przypuszczenie, że „stara” bazyliką była nie odnaleziona do dziś budow-

¹⁰² R. Krautheimer, *The Constantinian Basilica*, DOP 21(1967), s. 115-140; tenże, *Three Christian Capitals*, s. 76 n.

¹⁰³ Monfrin, art. cyt., s. 21; Lusuardi Siena, *Il complesso episcopale. Il gruppo cattedrale*, w: *La città e la sua memoria*, s. 36.

¹⁰⁴ G. Cantino Wataghin, *Una nota sui gruppi episcopali paleocristiani di Milano e Aquileia*, w: *Orbis romanus christianusque*, s. 73-87.

¹⁰⁵ B. Apollonj Ghetti, *Le cattedrali di Milano ed i relativi battisteri. Nota sulla basilica di S. Lorenzo Maggiore*, RivAC 63(1987), s. 60; P. Piva, *L'ipotetica basilica doppia di Milano e la liturgia ambrosiana*, AnTard 4(1996), s. 130.

¹⁰⁶ Lusuardi Siena (*Il complesso episcopale di Milano: riconsiderazione della testimonianza ambrosiana nella „Epistola ad sororem”*, AnTard 4(1996), s. 128) uważa, że chodzi tu o porównanie z Bazyliką Portiana, od której „nova” jest większa.

¹⁰⁷ A. Montrasio, *Le basiliche pre-ambrosiane*, Milano 1940, s. 60; Traversi, dz. cyt., s. 44.

¹⁰⁸ B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, *Miasta późnoantyczne rzymskiego Zachodu w świetle badań archeologicznych. Status quaestionis*, w: B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak (red.), *Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. II, Lublin 2001, s. 38.

¹⁰⁹ Zob. G. Bovini, *Gli edifici di culto milanesi d'età preambrosiana*, CARB VIII, Ravenna 1961, s. 47-56.

la, na miejscu której zbudowano w okresie karolińskim kościół S. Maria Maggiore, a jeszcze później zastąpiono go dzisiejszym Duomo. Zdaniem Mario Mirabella Roberti, oba kościoły, i *basilica vetus* (S. Maria Maggiore), i *basilica nova* (S. Tecla), funkcjonowały jeszcze przez długi czas obok siebie i uzupełniały się od początku tego współistnienia w ten sposób, że S. Maria Maggiore była kościołem zimowym, a S. Salvatore (S. Tecla) – letnim. W jednym z najnowszych opracowań na temat mediolańskiej katedry Attilio Pracchi stara się wykazać, że mamy tu do czynienia z jednym z bardzo wielu przykładów występowania tzw. kościoła podwójnego, a więc rozwiązania typowego dla architektury wczesnochrześcijańskiej, zwłaszcza na obszarach północnej Italii i Galii¹¹⁰. Również Silvia Lusuardi Siena jest zdania, że pierwotny kościół biskupi był budowlą podwójną (*ecclesia geminata*), ale, opierając się na nowej i – jak podkreśla – niezależnej od wcześniejszych interpretacji tekstów ambrozjańskich, inaczej go rekonstruuje i gdzie indziej lokalizuje (il. 3)¹¹¹. Przede wszystkim zwraca uwagę, iż Ambroży, pisząc o budowlach mediolańskich, używa nie tylko określeń *basilica nova* i *basilica vetus*, ale też *basilica baptisterii* i *ecclesiae basilica minor*. Te dwa ostatnie próbuje odnieść do obiektów, które jej zdaniem kolejno powstawały w trakcie IV stulecia na obszarze, który obecnie przykrywa Duomo. Silvia Lusuardi Siena uważa za „impensabile”, ażeby w Mediolanie, stolicy Imperium, rozwój zespołu biskupiego przebiegał inaczej niż w miastach od niego pod wieloma względami zależnych (Pawii, Brescii, Weronie) i wobec tego rekonstruuje jego pierwotną postać jako dwie stojące obok siebie eklezje połączone pomieszczeniem usytuowanym pomiędzy nimi, tak jak to pokazują wykopaliska w Akwilei i w Trewirze¹¹². Łącznikiem byłoby czworoboczne baptysterium, znane później jako S. Stefano, z którego zachowały się znalezione w 1899 roku pod północną zakrystią katedry pozostałości basenu chrzcielnego¹¹³. Ostatnie badania wykazały, że była to ceglana konstrukcja na planie nieregularnego ośmioboku (średnica 2,92-

¹¹⁰ A. P r a c c h i, *La Cattedrale antica di Milano. Il problema delle chiese doppie fra tarda antichità e medioevo*, Roma–Bari 1996. Por. G. C a n t i n o W a t a g h i n, *Le „Basiliche doppie” paleocristiane nell’Italia settentrionale: la documentazione archeologica*, *AnTard* 4(1996), s. 115-123.

¹¹¹ L u s u a r d i S i e n a, *Il complesso episcopale di Milano: riconsiderazione della testimonianza ambrosiana*, s. 124-129.

¹¹² Tamże, s. 128.

¹¹³ Zob. C. F e r r a r i d a P a s s a n o, *Le origini lombarde del Duomo*, Milano 1973, s. 19-21.

3,10 m), do którego wejście, a także dopływ wody prowadziły najpierw od strony północnej; w drugiej fazie istnienia baptysterium zmieniono kierunek i katechumen wchodził do basenu od strony zachodniej, a następnie podchodził ku stojącemu przy wschodnim boku biskupowi¹¹⁴. Silvia Lusuardi Siena, przyznając, że nie ma możliwości datowania baptysterium na podstawie danych archeologicznych, przypuszcza, że jego pierwszą fazę łączyć można z hipotetycznym, bo nie zachowanym, pierwotnym podwójnym kościołem biskupim, który jej zdaniem powstał jeszcze w okresie konstantyńskim, być może w czasach Miroklesa¹¹⁵. Mario Mirabela Roberti również datuje baptysterium na ten okres¹¹⁶ i uważa, że to w tym miejscu chrzest przyjął biskup Ambroży¹¹⁷. Być może w czasach Ambrożego miała też miejsce, potwierdzona archeologicznie, przebudowa baptysterium związana z przystosowaniem go do nowego rytu chrzcielnego¹¹⁸, którego jednym z elementów było wejście do basenu od strony zachodniej¹¹⁹.

Sceptycznie do jakichkolwiek wniosków na temat S. Stefano podchodzi Masimiliano David, który uważa, że wobec tego, iż pozostałości tego baptysterium są obecnie niedostępne dla badaczy, należy powstrzymać się od podejmowania prób jego interpretacji¹²⁰. Brak możliwości weryfikacji jest też słabą stroną teorii Lusuardi Siena o istnieniu pod obecnym Duomo kościoła podwójnego (*basilica vetus?*, *basilica baptisterii/ecclesiae basilica minor*), z którego nie zachowały się, a w każdym razie nie zostały odnalezione, żadne pozostałości. Tylko w sferze hipotez pozostaje też istnienie

¹¹⁴ L u s u a r d i S i e n a, S a n n a z a r o, *I battisteri del complesso episcopale milanese*, s. 650-656.

¹¹⁵ S. L u s u a r d i S i e n a, *Ambrogio, il costruttore sapiente*, w: *La città e la sua memoria*, s. 34. Piva (art. cyt., s. 130) zastanawia się, czy nie należy widzieć aluzji do udziału w ufundowaniu pierwszej bazyliki przez Miroklesa w słynnej wypowiedzi Ambrożego: „Absit ut tradam hereditatem patrum hoc est [...] hereditatem Mirocletis atque omnium retro fidelium episcoporum” (Ep. LXXVa = 21a, SAEMO, s. 124 n.).

¹¹⁶ M i r a b e l l a R o b e r t i, *I Battisteri di Sant’Ambrogio*, w: *Agostino a Milano*, s. 82 n.: z czasów Miroklesa.

¹¹⁷ Tamże, s. 83.

¹¹⁸ Z o b. B. F i l a r s k a, *Baptysterium mediolańskie*, „Vox Patrum” 14(1988), s. 122 n.

¹¹⁹ A m b r o ż y, *De mysteriis*, 7: „conversio ad orientem”. Z o b. L u s u a r d i S i e n a, S a n n a z a r o, *I battisteri del complesso episcopale milanese*, s. 655: „Un intervento dello stesso Ambrogio nel rifacimento del S. Stefano non può affatto essere escluso, ma al momento neppure provato e resta aperto il problema della relazione cronologica e formale che intercorre tra la seconda fase della vasca di questo primo battistero e la prima fase, sconosciuta, della piscina del S. Giovanni alle Fonti”.

¹²⁰ D a v i d, *Battisteri e vasche battesimali in Lombardia*, s. 676.

następnej w kolejności chronologicznej budowli (*basilica nova?*), która zdaniem tej autorki stała na zachód od podwójnej bazyliki starej, na miejscu, w którym zbudowano później karoliński kościół S. Mariae Hiemalis (S. Maria Maggiore)¹²¹. Inaczej niż jej poprzednicy, którzy byli skłonni widzieć tu bazylikę *vetus*¹²², czyli pierwszą katedrę, Lusuardi Siena uważa, że była to już budowla, która powstała w drugiej fazie rozwoju zespołu biskupiego, czyli bazylika *nova*, i to do niej właśnie, a nie – jak dotychczas sądzono – do bazyliki św. Tekli dobudowano drugie, obok S. Stefano, baptysterium, znane później jako S. Giovanni alle Fonti¹²³. Nie jest to zresztą nowa hipoteza – już w roku 1970 Cagian de Azevedo pisał: „L’orientamento del Battistero ambrosiano, con asse diverso da quello di S. Tecla e con la porta principale sul lato opposto a essa, è preziosa testimonianza dell’esistenza di un’ altra chiesa che aveva una sorta di precedenza sulla nuova basilica ambrosiana”¹²⁴.

Odsłonięta w czasie wykopalisk pod piazza Duomo, zachowana w dobrym stanie oktagonalna konstrukcja baptysterium S. Giovanni alle Fonti pochodzi dopiero z czasów biskupa Wawrzyńca (489-511)¹²⁵. Znalezione ostatnio pozostałości wcześniejszej fazy nie są wystarczające, aby zrekonstruować jego pierwotną postać¹²⁶, datowaną przez większość autorów na czasy Ambrozego¹²⁷, którego uważa się też za autora inskrypcji dedykacyjnej, w której

¹²¹ L u s u a r d i S i e n a, S a n n a z a r o, *I battisteri del complesso episcopale milanese*, s. 660.

¹²² Jednym z nielicznych, którzy mieli na ten temat inne zdanie, był Apollonj Ghetti (art. cyt., s. 54-61), który także, choć wychodząc z innych przesłanek, bazylikę „nową” lokalizuje pod Duomo, na miejscu kościoła S. Maria Maggiore.

¹²³ L u s u a r d i S i e n a, S a n n a z a r o, *I battisteri del complesso episcopale milanese*, s. 660.

¹²⁴ C a g i a n o d e A z e v e d o, art. cyt., s. 51, przyp. 19.

¹²⁵ Jest to budowla na planie oktagonu (przekątna zewnętrzna – 19,30 m, wewnętrzna – 12,80 m), o czterech otworach wejściowych; wewnątrz w każdej ze ścian umieszczono, pomiędzy kolumnami stojącymi w narożnikach, niszę na przemian prostokątną i półkolistą. Basen chrzcielny jest ośmiokątny, o średnicy 5,30 m. Zachowały się kanaliki doprowadzające i odprowadzające wodę. Por. F i l a r s k a, *Baptysterium mediolańskie*, s. 119-124.

¹²⁶ L u s u a r d i S i e n a, *Il battistero di S. Giovanni alle Fonti*, w: *Milano capitale*, s. 109 n.

¹²⁷ M. M i r a b e l l a R o b e r t i, *Il battistero antico di Milano*, „Quaderni di Ambrosius” 39(1963), supl. do nr. 2, s. 1-14; t e n ż e, *Il battistero di S. Ambrogio a Milano*, „Recherches Augustiniennes” 4(1966), s. 3-10. *Status quaestionis* zob. K i n n e y, art. cyt., s. 54-57.

mowa jest o budowlu oktogonalnej¹²⁸. Ponieważ nie było dotychczas dowodów przemawiających za tym datowaniem, nie wszyscy je akceptowali¹²⁹. Wydaje się jednak, że kwestia ta może być obecnie wreszcie rozstrzygnięta: Silvia Lusuardi Siena w trakcie wykopalisk przeprowadzonych w 1996 roku dotarła do danych archeologicznych, które, jej zdaniem, pozwalają stwierdzić, że baptysterium to istotnie powstało w czasach Ambrożego: „Le indicazioni, perfettamente convergenti, offerte dall’analisi dell’elevato, dai reperti (in particolare la... moneta di Valente) e dalle analisi archeometriche, permettono di datare il cantiere del battistero, con una singolare precisione, agli anni centrali dell’episcopato di Ambrogio”¹³⁰. Tym samym, jak się wydaje, teza tradycyjna znalazła potwierdzenie.

Trzecim, obok bazylik i baptysteriów, elementem zespołu katedralnego był, jak można sądzić na podstawie listu Ambrożego¹³¹ i jego biografii¹³², dom biskupi (*domus Ambrosii*), o którym wiemy tylko, że był budowlą piętrową, poprzedzoną portykiem. Nie ma podstaw do jego lokalizacji i identyfikacji, a zatem tylko w sferze hipotez pozostać musi wysunięta ostatnio propozycja Anny Ceresa Mori, która z domem biskupim wiąże pozostałości późnoantycznej monumentalnej budowli z pomieszczeniem absydowym, odsłoniętej w rejonie obecnego Pałacu Arcybiskupiego (il. 2)¹³³.

¹²⁸ Inskrypcję tę, „Versus Ambrosii ad fontem eiusdem ecclesiae”, skopiował jakiś pielgrzym frankijski. Jej treść przechowała trzecia sylloga z Lorsch (CIL V, 2, s. 617, n. 2): „Octachorum sanctos templum surrexit in usus/ octagonus fons est munere dignus eo./ Hoc numero decuit sacri baptismatis aulam/ surgere, quo populus vera salus rediit/ luce resurgentis Christi”. O. P e r l e r (*L’inscription du Baptistère de Sainte-Thècle à Milan et le De sacramentis de Saint Ambroise*, RivAC 27(1951), s. 145-166) datuje inskrypcję na lata 386-390.

¹²⁹ Z krytyką *communis opinio* wystąpiła m.in. w 1987 roku Kinney (art. cyt., s. 53-60), zwracając uwagę na to, że dystychy ambrożyjskie opisujące formę budowli w żadnym miejscu nie przypisują Ambrożemu jej wzniesienia (nie ma zwrotów typu: *fecit, condidit* itp.). Autorka domyśla się więc, że utwór przeznaczony był dla budowli istniejącej już w czasach przed urzędowaniem Ambrożego, prawdopodobnie współczesnej powstaniu kościoła biskupiego. I ta teoria jednakże jest oparta tylko na przypuszczeniach, więc nie wszystkim trafia do przekonania. Françoise Monfrin uważa na przykład, że można zaproponować hipotezę kompromisową: Ambroży mógł, jej zdaniem, skomponować inskrypcję z okazji dedykacji baptysterium, którego budowę rozpoczął, ale nie zdążył ukończyć jego poprzednik Auksencjusz (M o n f r i n, art. cyt., s. 43, przyp. 90).

¹³⁰ L u s u a r d i S i e n a, S a n n a z a r o, *I battisteri del complesso episcopale milanese*, s. 660.

¹³¹ Ep. I, 20, 10; 24.

¹³² P a u l i n, *Vita Ambrosii*, 42, 46-47 (PL 14, kol. 44-46).

¹³³ A. C e r e s a M o r i, *Saggio di scavo nell’area dell’Arcivescovado*, w: *La città e la sua memoria*, s. 68 n.

Data powstania zespołu biskupiego i jego kolejnych faz, a także forma budowli, które się nań składały, pozostaje kwestią sporną. Odważne propozycje Silvii Lusuardi Siena budzą równie gorący aplauz¹³⁴, jak i sprzeciw¹³⁵. Wielu związanych z mediolańskim zespołem biskupim kontrowersji prawdopodobnie nie uda się już rozstrzygnąć, ponieważ stan zachowania budowli znalezionych pod Piazza del Duomo jest – na skutek prowadzenia badań w pośpiechu, w warunkach wojennych lub w ramach wykopalisk ratunkowych – katastrofalny¹³⁶. Nie można jednak wykluczyć, że spodziewane rezultaty przyniosą poszukiwania w archiwach, kolejne próby odnalezienia informacji, które przeoczyli badacze poprzednich pokoleń, a także „nuovi scavi” prowadzone za pomocą coraz bardziej precyzyjnych metod.

Z pism Ambrożego wynika, że w okresie jego urzędowania istniały w Mediolanie oprócz wspomnianych (*basilica vetus*, *basilica nova* itp.) również inne budowle, które służyły chrześcijanom: *Basilica Apostolorum* i *Basilica Ambrosiana* oraz *basilica Portiana* i *basilica Faustae*. O tej ostatniej dowiadujemy się z opisu translacji relikwii Gerwazego i Protazego, które złożono w Bazylice Fausty na czas nocnego czuwania przed przeniesieniem do miejsca ostatecznego przeznaczenia¹³⁷. Poza stwierdzeniem istnienia takiej budowli nie mamy żadnych innych danych na jej temat. Nie wiemy nic ani o jej lokalizacji, ani o funkcji, ani o wyglądzie. Na podstawie wzmianek w tekstach średniowiecznych uważa się, że można identyfikować ją z kościołem S. Vitale, który do XVII wieku stał między ulicami via S. Valeria i via Necchi¹³⁸.

O bazylice określonej jako *Portiana* Ambroży pisze w liście do siostry, datowanym na rok 385 lub 386¹³⁹, że znajdowała się poza murami¹⁴⁰.

¹³⁴ P i v a, art. cyt., s. 129-132.

¹³⁵ Zdaniem Davida (*Ambrosiana tradita*, kol. 271): Lusuardi Siena „aveva senza ragione rivoluzionato – quasi con il puro gusto di stravolgere decenni di pazienti ed illuminanti ricerche [...] – la lettura della famosa lettera di Ambrogio [...]”.

¹³⁶ K i n e y, art. cyt., s. 48: „Gli scavi del 1943 vennero purtroppo condotti durante la costruzione di un rifugio antiaereo, che impose la distruzione di molti ruderi subito dopo la loro scoperta”.

¹³⁷ Ep. LXXVII = 22, 2.

¹³⁸ L u s u a r d i S i e n a (*Il cimitero „ad martyres”*, s. 124).

¹³⁹ Datowanie tego listu pozostaje dyskusyjne – zob. T. D. B a r n e s, *Ambrose and the Basilicas of Milan in 385 and 386: The Primary Documents and their Implications*, „Zeitschrift für Antikes Christentum” 4(2000), s. 282-299 (autor przedstawia przebieg dyskusji i proponuje datowanie sporu o bazyliki na okres Wielkiej Nocy 385 roku, a listu do Marceliny na okres bezpośrednio po wydarzeniach; zaś dwa pozostałe listy odnoszą się – jego zdaniem – do innych wydarzeń, które miały miejsce w okresie Wielkiej Nocy 386 roku, kiedy to wojska cesar-

To wszystko, co mówią nam źródła. A zatem, również w tym przypadku nie mamy żadnych bliższych danych i wszelkie przypuszczenia na temat identyfikacji tej budowli pozostają w sferze domysłów. A domysły bywają najbardziej różnorodne. Na przykład według Giuseppe Boviniego można ją zidentyfikować z bazyliką Eustorgiusza¹⁴¹. Przez dłuższy czas większą popularnością cieszyła się teza, iż *Portiana* była tożsama z Bazyliką S. Lorenzo¹⁴². Obecnie raczej wyklucza się tę możliwość, z uwagi na to, że przeważa ostatnio datowanie S. Lorenzo na okres postambrozjański¹⁴³. Wielu autorów uważa natomiast, że bazylikę *Portiana* można lokalizować na miejscu mauzoleum cesarskiego (S. Vittore al Corpo), do którego dobudować miano bazylikę, podobnie jak to miało miejsce w Rzymie w zespołach bazylik cyrkowych¹⁴⁴. Podstawą tego przypuszczenia jest występowanie w średniowiecznych tekstach w odniesieniu do okolic S. Vittore al Corpo toponimu *iusta ecclesiam portianam*.

Ostatnio Federico Guidobaldi zaproponował, żeby z bazyliką *Portiana* zidentyfikować kościół San Simpliciano¹⁴⁵, w VII wieku dedykowany następcy Ambrożego, Symplicjanowi¹⁴⁶. Bazylika ta, o okazałych wymiarach

skie ponownie otoczyły Ambrożego, próbując przejąć bazylikę dla arian). Próbę identyfikacji bazylik podjął też A. Lenox-Conyngham (*The Topography of the Basilica Conflict of A. D. 385/6 in Milan*, „Historia” 31(1982), s. 353-363). W innym kontekście, „the increasing illegitimacy of private Arian gatherings”, umieszcza ten spór H. O. Maier (*Private Space as the Social Context of Arianism in Ambrose's Milan*, JTS n.s. 45(1994), s. 72-93), który datuje (tamże, s. 86 n.) wydarzenia opisane przez Ambrożego na okres po wydaniu 23.01.386 r. rozporządzenia nakazującego umożliwienie arianom gromadzenia się (CTh XVI, 1, 4).

¹⁴⁰ Ep. LXXXVI = 20, 1 (SAEMO, s. 136): „Nec iam Portiana, hoc est extramurana, basilica petebatur sed basilica nova, hoc est intramurana, quae maior est”.

¹⁴¹ B o v i n i, *Gli edifici di culto*, s. 59 n.

¹⁴² A. C a l d e r i n i, G. C h i e r i c i, C. C e c c h e l l i, *La basilica di San Lorenzo Maggiore in Milano*, Milano 1951; K r a u t h e i m e r, *Three Christian Capitals*, s. 143; D. K i n n e y, *The Evidence for the Dating of San Lorenzo in Milan*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 31(1972), s. 92-107; A p o l l o n j G h e t t i, art. cyt., s. 62.

¹⁴³ C a g i a n o d e A z e v e d o, *Milano da S. Ambrogio a Desiderio*, s. 41; L u s u a r d i S i e n a, *Ambrogio, il costruttore sapiente*, s. 34.

¹⁴⁴ M. C a g i a n o d e A z e v e d o, *Lo Hortus Philippi di Mediolanum*, w: *Acti IX*, t. I, s. 133-139; S. L u s u a r d i S i e n a, *Il recinto di S. Vittore al Corpo e l'ottagono di S. Gregorio*, s. 111; F. R e b e c c h i, *Milano, rivale di Roma*, w: *Storia di Roma*, t. III. *L'età tardo antica*, cz. II. *I luoghi e le culture*, Torino 1996, s. 111.

¹⁴⁵ F. G u i d o b a l d i, *Per una cronologia preambrosiana del S. Simpliciano di Milano*, w: *Donum tuam dilexi. Miscellanea in onore di Aldo Nestori*, Città del Vaticano 1998, s. 423-450.

¹⁴⁶ P i c a r d, dz. cyt., s. 68, 616-623.

(63,00 x 21,70 m), zbudowana została na planie krzyża łacińskiego, przy drodze do Comum (dzis. Como), za Porta Comacina¹⁴⁷. Wielu autorów jest skłonnych datować ją na czasy Ambrożego¹⁴⁸. Zdaniem Guidobaldiego, budowla ta mogła powstać jeszcze wcześniej¹⁴⁹. Uważa on, że bazylika S. Simpliciano – wypełniona światłem z ogromnych okien, o murach zewnętrznych ozdobionych rzędami ślepych arkad – należy do tego nurtu w architekturze, który rozkwitał w epoce konstantyńskiej¹⁵⁰ i którego najlepiej zachowanym przykładem jest *Aula Palatina* w Trewirze¹⁵¹. Mogła to więc być znana z listu Ambrożego *Portiana*¹⁵². Ta hipoteza oparta jest jednak na podstawach równie wątpliwych, jak wszystkie pozostałe próby identyfikacji tej budowli. Naszym zdaniem, nie wykorzystano w nich dotychczas w dostatecznym stopniu danych zawartych w słowach Ambrożego.

Przypomnijmy zatem, że kiedy cesarz zażądał wydania mu bazyliki *Portiana*, Ambroży w odpowiedzi stwierdził, że nie może tego uczynić, ponieważ nie należy ona do cesarza, tylko do Boga (Ep. LXXVI = 20, 7-8; 19). Takie sformułowanie pozwala domyślać się, że chodzi o świątynię, która była konsekrowana i dedykowana. Kiedy dokonano tego aktu i komu ją dedykowano? Może Wawrzyńcowi oddano salę sąsiadującą z pałacem i połączoną z mauzoleum cesarskim (S. Lorenzo)? Albo Wiktorowi, którego relikwie przeniesiono z cmentarza *ad martyres* do bazyliki połączonej z mauzoleum cesarskim (*S. Vittore al. Corpo*)? A może Dziewicom (*Virginum*)? Wszystkie te możliwości są równie prawdopodobne, chociaż wydaje się, że poszlaki wskazujące na S. Simpliciano (*Virginum*) dają najwięcej do myślenia. Nie wiadomo, czy bazylika przy drodze do Como wcześniej należała do cesarza, ale mogło tak być. Postawiona przy bramie skierowanej ku północy, przy drodze, która prowadziła w stronę Renu, mogła stanowić mediolański odpowiednik trewirskiej *Aula Palatina*. Na podobieństwo rozwiązań zastosowanych

¹⁴⁷ Zob. opis – M. A. Di G i r o l a m o, *La basilica Virginum*, w: *La città e la sua memoria*, s. 104.

¹⁴⁸ S. R u f f o l o, *Le strutture murarie degli edifici paleocristiani milanesi*, „Rivista dell’Istituto d’Archeologia e Storia dell’Arte” n.s., 17(1970), s. 5-84 (s. 30: „iniziata qualche anno prima del 395”); według: A r s l a n, *Nuovi ritrovamenti*, s. 199: ok. 385 r.

¹⁴⁹ G u i d o b a l d i, art. cyt., s. 442: „un monumento preambrosiano”.

¹⁵⁰ Zob. F. G u i d o b a l d i, *Sull’originalità dell’architettura di età costantiniana*, CARB XLII, Ravenna 1995, s. 419-441.

¹⁵¹ Zob. E. Z a h n, *Die basilica in Trier. Römisches Palatium-kirche zum Erlöser*, Trier 1991.

¹⁵² G u i d o b a l d i, *Per una cronologia preambrosiana del S. Simpliciano*, s. 444-450.

w S. Simpliciano do tych, które znamy z Trewiru, wskazuje wielu autorów¹⁵³. W każdym razie nie była to bazylika cmentarna – dotychczas nie znaleziono w okolicy San Simpliciano śladów pochówków wcześniejszych niż bazylika¹⁵⁴. Jeżeli cesarz zamierzał przekazać arianom bazylikę, w której mieliby odbyć uroczystości wielkanocne, to raczej trudno przypuszczać, że miałyby to być bazylika cmentarna. „Kariera” cmentarnych bazylik miała dopiero nastąpić i wiązała się z kultem męczenników i ich relikwii, do których arianie mieli raczej stosunek sceptyczny. *Basilica Portiana*, cesarska „aula”, była miejscem odpowiednim.

Jeżeli uznamy za słuszne to rozumowanie, to wydaje się wielce prawdopodobne, iż bazylika ta została dedykowana Dziewicom, jak tego chce tradycja, właśnie przez Ambrożego. Wprawdzie potwierdzenie tej tradycji znajdujemy w późnych, bo dopiero XIII-wiecznych tekstach¹⁵⁵, jednak jest ona dość powszechnie uznawana za wiarygodną¹⁵⁶. Argumentem przemawiającym na rzecz udziału Ambrożego w powstaniu lub przynajmniej dedykowaniu Bazyliki *Virginum* jest jego zaangażowanie w propagowanie ideału dziewictwa, a także w obronę dziewictwa Maryi i jej niepokalanego poczęcia¹⁵⁷. Nikt bardziej niż biskup Ambroży nie wydaje się odpowiednim kandydatem na fundatora bazyliki dedykowanej Dziewicom.

Pozostałe budowle, których powstanie przypisuje się Ambrożemu, stanęły na cmentarzach¹⁵⁸. Każda z nich była dedykowana męczennikom. Informacje, jakie na ten temat przekazał w swoich listach Ambroży, dostarczają nam najwcześniejszych danych potwierdzających stosowanie rytu dedykacji wobec budowli chrześcijańskich i, co za tym idzie, konsekrowanie ich. W przypadku bazyliki *Portiana* mieliśmy prawo domyślać się, że poddano ją temu rytowi,

¹⁵³ Między innymi M. C a g i a n o d e A z e v e d o (*Sant’Ambrogio committente di opere d’arte*, „Arte lombarda” 8(1963), n. 1, s. 62-64).

¹⁵⁴ B o l l a, art. cyt., s. 110 n.; M. S a n n a z a r o, *Le necropoli cristiane*, w: *La città e la sua memoria*, s. 112.

¹⁵⁵ *Liber Notitiae Sanctorum Mediolani*, Milano 1917, f. 407B.

¹⁵⁶ Zob. L u s u a r d i S i e n a, *La basilica Virginum*, w: *Milano capitale*, s. 136. Za legendę skomponowaną w średniowieczu uważa tę tradycję Picard (dz. cyt., s. 616-623).

¹⁵⁷ Ch. P i e t r i, *Roma christiana. Recherches sur l’origine de l’Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311-440)*, Rome 1976, s. 901-905.

¹⁵⁸ Cmentarze wczesnochrześcijańskie usytuowane są w dwóch rejonach położonych w kierunku zachodnio-południowym od miasta: w okolicach S. Ambrogio – S. Valeria (*ad martyres*) – S. Vittore al Corpo oraz S. Vincenzo al Prato – S. Celso – S. Eustorgio – S. Nazaro (*coem. Romanum*) – zob. U. T o c c h e t t i P o l l i n i, *Le aree sepolcrali romane di milano in base ai rinvenimenti epigrafici*, „Appendice” do: A r s l a n, *Urbanistica*, s. 208.

skoro została nazwana świątynią Boga. O dedykacjach Bazylik Rzymskiej (*Basilica Romana*) i Ambrozjańskiej (*Basilica Ambrosiana*) Ambroży mówi nam wprost.

Z biografii Ambrożego pióra Paulina dowiadujemy się, że w latach 382-386 w Mediolanie zbudowano na cmentarzu położonym w pobliżu Porta Romana bazylikę, także zwaną Romana. Budowla ta, wkomponowana w portykową konstrukcję postawioną wzdłuż drogi wiodącej do Rzymu, stanowiła jeden z elementów monumentalnego założenia o wymowie propagandowej, wzniesionego, jak wykazały badania archeologiczne, w drugiej połowie IV wieku¹⁵⁹. Wiemy też, z *Vita Ambrosii*¹⁶⁰, a także z *Martyrologium Hieronimianum*¹⁶¹, że biskup Ambroży sprowadził do tej Bazyliki relikwie i dedykował ją Apostołom. W kilka lat później (w 395 roku?) Ambroży przeniósł tam także relikwie mediolańskiego męczennika Nazariusza. Złożenie jego relikwii (*depositio*) w Bazylice Apostołów było równoznaczne z dedykowaniem świątyni (*templum*) temu męczennikowi, którego imieniem będzie również nazywana, ponieważ w efekcie dedykacji stała się domem Nazariusza („Nazarioque domus”).

Ryt, jaki Ambroży zastosował w Bazylice Rzymskiej, był czymś więcej niż wcześniejsze enkainie kościołów, czyli uroczyste przekazywanie ich wiernym. Stanowił bowiem akt przeniesienia własności budowli na rzecz apostołów i męczenników. Na mocy tego aktu budowla stawała się świątynią – miejscem sakralnym (*res sacra*) i mieszkaniem (*domus*) tych, którym była dedykowana. Nie może być wątpliwości co do analogii pomiędzy dedykacją, jakiej dokonał Ambroży, a dedykacjami świątyń rzymskich¹⁶². Nie może być również wątpliwości co do istotnej między nimi różnicy: Bazylika Apostołów (Rzymska) była świątynią Chrystusa, a obiektem kultu nie był, jak w świątyniach rzymskich, wizerunek bóstwa, lecz materialne szczątki, relikwie męczenników. Mówi nam o tym inskrypcja, której kompozycję przypisuje

¹⁵⁹ D. C a p o r u s s o, *La zona di via Manzoni. La zona di Corso di Porta Romana in età romana e medievale*, w: C a p o r u s s o (red.), *Scavi MM3*, s. 251-257.

¹⁶⁰ PL 14, kol. 41: „ad basilicam Apostolorum, ubi pridem sanctorum apostolorum reliquiae [...] depositae fuerant”.

¹⁶¹ *MartHier*, 27.11, s. 623: „in Mediolano Lucae, Andreae Iohannis Severi et Euphemiae”; 9.05, s. 241: „Mediolano de ingressu reliquiarum apostolorum Iohannis Andreae et Thomae in basilica ad portam Romanam”.

¹⁶² B. I w a s z k i e w i c z - W r o n i k o w s k a, *Le prime dedizioni delle chiese di Roma*, w: *Ecclesiae Urbis, Atti del Congresso Internazionale di studi sulle chiese di Roma, IV-X secolo*, Roma 2002, s. 97-107.

się samemu Ambrożemu¹⁶³. Jej treść przechowały średniowieczne syllogi¹⁶⁴ i dwa fragmenty oryginalnej płyty z marmuru paryjskiego, odnalezione w latach 1947 i 1950. Wynika z niej jasno, że plan Bazyliki Apostołów (Rzymskiej) miał formę krzyża¹⁶⁵. Potwierdziły to badania archeologiczne przeprowadzone w obecnym kościele S. Nazaro¹⁶⁶. Pierwotnie wszystkie ramiona krzyża były zakończone płaskim murem. Dopiero po odkryciu relikwii Nazariusza, a później również Celsusa, które Ambroży chciał złożyć w tym kościele, wybudowano przeznaczoną dla nich absydę, o której wspomina inskrypcja¹⁶⁷.

W Bazylice Apostołów Ambroży zilustrował w postaci architektonicznej ideę, której znaczenia dla chrześcijańskiej myśli teologicznej nie sposób przecenić: więź pomiędzy ofiarą męczenników i ofiarą Chrystusa pokazał zarówno poprzez zastosowaną tu formę krzyża, jak i przez *depositio* relikwii pod ołtarzem, na którym sprawowana była ofiara eucharystyczna¹⁶⁸.

O dedykowaniu Bazyliki Rzymskiej apostołom dowiadujemy się z listu do Marcelliny, w którym Ambroży relacjonuje przebieg wydarzeń związanych z dedykacją innej bazyliki, która stanęła na znajdującym się na zachód od miasta cmentarzu *ad martyres*¹⁶⁹, gdzie już wcześniej otaczano czcią po-

¹⁶³ Badanie filologiczne – Battista Pighi, 1944 – pozwoliło stwierdzić, że mamy do czynienia z tekstem autorstwa Ambrożego.

¹⁶⁴ CIL V, 3, 617 (P 1262k): „Condidit Ambrosius templum Dominoque sacrauit (Zbudował Ambroży świątynię i poświęcił ją Bogu) / Nomine apostolico, munere, reliquiis (Imieniem apostolskim i darem relikwii) / Forma crucis templum est, templum victoria Christi (Świątynia ma kształt krzyża, to świątynia zwycięstwa Chrystusa) / Sacra triumphalis signat imago locum (Święty obraz triumfu to miejsce oznacza) / In capite est templi vitae Nazarius almae (W głównym miejscu świątyni znajduje się Nazariusz, którego życie było dobre) / Et sublime solum martyris exuviis (W miejscu, które jest uwznioślone obecnością jego szczątków) / Crux ubi sacratum caput extulit orbe reflexo (Tam, gdzie krzyż wyciąga swój święty wierzchołek w kształt zaokrąglony) / Hoc caput est templo Nazarioque domus (To jest wierzchołek świątyni i dom Nazariusza) / Qui fovet aeternam victor pietate quietem (Który przez pobożne życie zdobył sobie wieczny spokój) / Crux cui palma fuit, crux etiam sinus est (Krzyż był dla niego palmą zwycięstwa, krzyż jest dla niego schronieniem)”.

¹⁶⁵ L e w i s, *The Latin Iconography of the Single-Naved Cruciform Basilica Apostolorum*, s. 205-219.

¹⁶⁶ Ch. B o n e t t i, *La basilica Apostolorum, l'edificio, w: Città e la sua memoria*, s. 70-73.

¹⁶⁷ Zob. F i l a r s k a, *Początki architektury*, s. 120.

¹⁶⁸ Męczennik jako „alter Christus” – zob. A u g u s t y n, *Contra Faust.* 20, 21.

¹⁶⁹ M. S a n n a z a r o, *Considerazioni sulla topografia e le origini del cimitero milanese ad martyres*, „Aevum” 70(1996), n. 1, s. 81-103.

chowanych tam Wiktora¹⁷⁰, Feliksa i Nabora¹⁷¹. Ambroży chciał, żeby w tej bazylice, zbudowanej tuż obok mauzoleum¹⁷², w którym złożono relikwie męczennika Wiktora¹⁷³, pochowano jego samego.

W liście do siostry Marcelliny Ambroży pisze: „Nam cum basilicam dedicassem, multi tamquam uno ore interpellare coeperunt dicentes: „Sicut in Romana basilicam dedices”¹⁷⁴. Ponieważ w Bazylice Rzymskiej (Apostołów) dedykację poprzedził akt złożenia relikwii (*depositio*), przypuszczać należy, że to właśnie tego domagali się od Ambrożego Mediolańczycy, skoro zgodę na ceremonię Ambroży uzależnił od odnalezienia (*inventio*) relikwii. Pisze on bowiem w cytowanym liście: „Respondi: Faciam, si martyrum reliquias invenero”¹⁷⁵. Dalej Ambroży opisuje, jak doszło do cudownego odnalezienia relikwii Gerwazego i Protazego, które przeniesiono w procesji do bazyliki Fausty, gdzie czuwano przy nich całą noc, a następnie „in basilicam quam appellant Ambrosianam”¹⁷⁶ i – przy dźwiękach psalmów (18 i 112) – złożono pod ołtarzem: „Succedant victimae triumphales in locum, ubi Christus hostia est”¹⁷⁷. W wygłoszonej wówczas mowie Ambroży słał zasługi świętych męczenników, a także powoływał się na cuda,

¹⁷⁰ Zob. wyżej.

¹⁷¹ O tym, że w pobliżu znajdować się musiał też grobowiec (lub martyrium?) Feliksa i Nabora, zaświadcza Ambroży, pisząc o odnalezieniu relikwii Gerwazego i Protazego w miejscu „qui est ante cancellos sanctorum Felicis atque Naboris” (Ep. LXXVII = 22,2, CSEL 82, s. 127). Zdaniem Lusuardi Siena (*Il cimitero „ad martyres”*, s. 124): „La costruzione dedicata ai SS. Nabore e Felice è solo genericamente localizzabile nell’area occupata fino al XVII dalla basilica di S. Francesco grande [...]”.

¹⁷² Zachowana w dobrym stanie budowla (zob. R e g g i o r i, *La Basilica Ambrosiana*, s. 238-259) jest uważana przez niektórych badaczy za najstarszą wczesnochrześcijańską budowlę Mediolanu (M o n f r i n, art. cyt., s. 35 n.), chociaż zdaniem innych obecna jej postać powstała później – w V-VI w. (B o v i n i, *Gli edifici di culto milanesi*, s. 69; S a n n a z a r o, *Considerazioni*, s. 89 n.), a poprzedzać ją mogła skromniejsza *cella memoriae* (M. E. C o l o m b o, B. H o w e s, *La basilica Martyrum*, w: *La città e la sua memoria*, s. 87).

¹⁷³ Oparta na późnych średniowiecznych tekstach tradycja głosi, że Ambroży pochował tam „ad sanctum” swego brata Satyra (A m b r o ż y, *De excessu fratris sui Satyri*, PL 16, kol. 1345-1414) – zob. M. M i r a b e l l a R o n e r t i, *Sepulture privilegiate nelle chiese paleocristiane di Milano*, w: Y. D u v a l, J.-Ch. P i c a r d (red.), *L’inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident, Colloque tenu à Créteil les 16-18 mars 1984*, Paris 1986, s. 157.

¹⁷⁴ Ep. LXXVII = 22, 1 (CSEL 82, s. 127).

¹⁷⁵ Tamże.

¹⁷⁶ Ep. LXXVII = 22, 2 (CSEL 82, s. 128).

¹⁷⁷ Ep. LXXVII = 22, 13 (CSEL 82, s. 134).

jakie miały miejsce podczas translacji relikwii. Bazylikę, zwaną od imienia fundatora Ambrozjańską, dedykowano męczennikom i od tej pory była już ich siedzibą, ich domem. Stała się więc Bazyliką Męczenników (*Basilica Martyrum*), w której oddawano cześć ich relikwiom złożonym pod ołtarzem.

Nie jesteśmy w stanie odtworzyć pierwotnego wyglądu bazyliki ambrozjańskiej, ponieważ została ona niemal całkowicie zniszczona¹⁷⁸ i przykryta romańską budowlą, która na jej miejscu stoi do dnia dzisiejszego. Jednak z rekonstrukcji przeprowadzonej po wykopaliskach XIX-wiecznych przez Landrianiego wynika, że kolejne przebudowy, jakim poddawano tę bazylikę w ciągu wieków, respektowały, jak się wydaje, pierwotny plan¹⁷⁹. Znalezione w trakcie wykopalisk posadowienia kolumn i baza jednej z nich zachowana *in situ* pozwalają – zdaniem większości autorów – stwierdzić, że dwa rzędy kolumn rozdzielały nawy budowli ambrozjańskiej. Rekonstruuje się więc ją jako bazylikę 3-nawową, o wymiarach 53,40 × 26 m, z absydą, której kształt można określić na podstawie fragmentu odsłoniętego w efekcie bombardowań w 1943 roku¹⁸⁰ jako spłaszczony łuk (*arco ribassato*). Z taką interpretacją znalezisk nie zgadzał się Cagianno de Azevedo, który uważał, że kolumnady pochodzą dopiero z okresu przebudowy karolińskiej, a z pierwotnych fundamentów prawdopodobnie nic się nie zachowało¹⁸¹. Niestety, jak pisze Maria Elena Colombo, nie ma obecnie podstaw ani aby te zastrzeżenia przyjąć, ani aby je odrzucić¹⁸².

Być może do budowli, których fundatorem był Ambroży, zaliczyć należy również zbudowaną na terenie cmentarza, położonego przy drodze, która wychodziła z miasta przez Porta Orientalis i prowadziła w kierunku Bergomum (dzis. Bergamo) i dalej do Akwilei, bazylikę dedykowaną św. Dionizemu (San Dionigi)¹⁸³. Na podstawie listu św. Bazylego¹⁸⁴ przypuszcza się,

¹⁷⁸ Ruffolo, art. cyt., s. 16: „Dell'alzato originale è superstite solo un tratto di m. 1.10-1.20”.

¹⁷⁹ G. Landriani, *La basilica ambrosiana fino alla sua trasformazione in chiesa lombarda a volte*, Milano 1889. Por. Colombo, Howes, art. cyt., s. 84: „gran parte della critica contemporanea sembra accogliere le conclusioni dell'architetto”.

¹⁸⁰ Reggiori, *La basilica di Sant'Ambrogio*, s. 77.

¹⁸¹ M. Cagianno de Azevedo, *Una ipotesi circa la originaria basilica di Sant'Ambrogio a Milano*, w: *Studi di storia dell'arte in onore di V. Mariani*, Napoli 1971, s. 38 n.

¹⁸² Colombo, Howes, art. cyt., s. 86.

¹⁸³ G. Traversi, *Una nota su San Dionigi, basilica ambrosiana sconosciuta*, „Arte lombarda” 8(1963), n. 1, s. 99-102.

¹⁸⁴ Ep. 197 (PG 32, 709-713).

że Ambroży mógł bazylikę tę dedykować Dionizemu, gdy do Mediolanu sprowadzono z Kapadocji przekazane przez Bazylego relikwie. Jednak autentyczność listu jest kwestionowana¹⁸⁵ i, co za tym idzie, atrybucja bazyliki Ambrożemu staje się już tylko kwestią tradycji¹⁸⁶. Zdaniem Mirabella Robertiego¹⁸⁷, w tekstach średniowiecznych i późniejszych są jednak podstawy, które przydają wiarygodności tej tradycji i pozwalają uznać Ambrożego albo za fundatora, albo przynajmniej tego, kto dedykował już wcześniej istniejącą budowlę swemu poprzednikowi, którego darzył wielkim szacunkiem i czcił jako wyznawcę¹⁸⁸.

*

Wiele miejsca poświęcono w literaturze przedmiotu rozważaniom na temat celów, jakie przyświecały Ambrożemu w jego działaniach, których efektem było przekształcenie topografii Mediolanu. Kiedy przyglądamy się rozmieszczeniu budowli przypisywanych Ambrożemu, łatwo dostrzec jego dążenie do opanowania przestrzeni miejskiej – przy głównych drogach prowadzących do Mediolanu znalazły się miejsca kultu, by każdy przybywający miał możliwość przekonać się, jakim wartościom hołdują jego mieszkańcy¹⁸⁹, w obrębie murów natomiast zespół biskupi zajmował coraz większą powierzchnię, tworząc wręcz dzielnicę biskupią¹⁹⁰, a składające się nań budowle należały do najbardziej monumentalnych w mieście. Tylko co do bazyliki S. Giovanni alle Fonti mamy podstawy twierdzić, że powstało w czasach Ambrożego. Datowanie pozostałych obiektów pozostaje dyskusyjne. Jednakże nie ulega wątpliwości, że to za jego sprawą miejsce, w którym urzędował biskup, stało się centrum miejskiego życia. Na jego marginesie

¹⁸⁵ A. P a r e d i, *L'esilio in Oriente del vescovo milanese Dionisio e il problematico ritorno del suo corpo a Milano*, w: *Atti del Convegno di studi su La Lombardia e l'Oriente*, Milano 1963, s. 232 n.

¹⁸⁶ P i c a r d, dz. cyt., s. 608-610, który także podważa wczesne datowanie innych wezwań bazyliki: Świętych Starego Testamentu i Zbawiciela (tamże, s. 339).

¹⁸⁷ M i r a b e l l a R o b e r t i, *La basilica di San Dionigi a Milano*, s. 90-95.

¹⁸⁸ A m b r o ż y, Ep. 63.

¹⁸⁹ V i l l a, *Come risolse S. Ambrogio il problema delle chiese alla periferia di Milano*, „Ambrosius” 32(1956), s. 22-45; L u s u a r d i S i e n a, *Ambrogio, il costruttore sapiente*, s. 35.

¹⁹⁰ L u s u a r d i S i e n a, *Il complesso episcopale. Il gruppo cattedrale*, w: *La città e la sua memoria*, s. 36 n.

znaleźli się arianie, którzy nie chcieli – czy nie mogli – iść drogą, jaką im wskazywał katolicki biskup, a więc zostali usunięci z bazylik, czyli miejsc publicznych, do prywatnych pomieszczeń¹⁹¹.

Antyariańską wymowę miało też lansowanie kultu relikwii, chociaż nie tylko do tego aspektu należy je sprowadzać. Być może wzniesienie Bazyliki Apostołów i umieszczenie w niej relikwii miało być w intencji Ambrożego jednym z ważnych posunięć w walce z dominującymi w mieście heretykami, a nadany budowli plan krzyża miał symbolizować zwycięstwo, które w tej walce zamierzał odnieść katolicki biskup¹⁹².

Nie mniej ważnym polem działania Ambrożego była walka z pogaństwem. Z pewnością był to jeden z istotnych motywów, jakimi kierował się Ambroży, podejmując się zadania chrystianizacji cmentarzy. O tym, że cmentarze mediolańskie w IV wieku, a nawet i później były miejscem, w którym trwały w najlepsze pogańskie praktyki, wiemy zarówno z opowieści Augustyna o tym, co spotkało Monikę, która udawała się na cmentarz, żeby spożyć przy grobie zwyczajowy posiłek¹⁹³, jak i z wykopalisk, odsłaniających wciąż pochodzące z tamtej epoki groby kremacyjne, wyposażone w obole Charona i towarzyszący zmarłym inwentarz grobowy¹⁹⁴. Ambroży działał zarówno zwalczając dawne zwyczaje, jak i propagując nowe, które te dawne mogły zastąpić. Celem jego było z jednej strony skierowanie pobożności wiernych ku Eucharystii i jałmużnie, a z drugiej – stworzenie im miejsc, w których mogliby łączyć swe oddanie męczennikom z udziałem w ofierze eucharystycznej. Temu celowi służyć miały stawiane na cmentarzach bazyliki: dedykowane męczennikom świątynie Boga. Stosunek Ambrożego do wznoszenia i dekorowania budowli służących kultowi jest jasno wyrażony w *De officiis*: „et maxime sacerdoti hoc convenit, ornare Dei templum decore congruo, ut etiam hoc cultu aula Domini resplendeat”¹⁹⁵. Tam też znajdujemy dowód na to, że Ambroży był gotów przeznaczyć na ten cel nawet dochód ze sprzedaży naczyń liturgicznych¹⁹⁶. Wciąż jednak nie wiemy, które z budowli, oprócz Bazylik Ambrożyńskiej i Apostołów, rzeczywiście można uznać za jego dzieło.

¹⁹¹ M a i e r, art. cyt., s. 91 n.

¹⁹² L e w i s, *The Latin Iconography*, s. 207.

¹⁹³ *Conf.* VI, 2.

¹⁹⁴ M. S a n n a z a r o, C. C a t t a n e o, C. R a v e d o n i, *La necropoli rinvenuta nei cortili dell'Università Cattolica*, w: *La città e la sua memoria*, s. 120-127.

¹⁹⁵ *De officiis* II, 21 (PL 16, kol. 141).

¹⁹⁶ Tamże II, 28 (PL 16, kol. 148).

Na ogół uważa się, że dziełem Ambrożego jest otoczenie Mediolanu pierścieniem bazylik z relikwiami męczenników, którzy występują jako obrońcy (*defensores*) miasta i jego mieszkańców. Szczególnie sugestywna wydaje się interpretacja ich rozmieszczenia pojawiająca się w tekstach średniowiecznych¹⁹⁷, zgodnie z którą cztery świątynie (S. Dionigi – na północny wschód; *Basilica Martyrum* – na południowy zachód; Apostołów – na południe; *Virginum* – na północny zachód) stały w czterech punktach kardynalnych, tworząc kształt krzyża¹⁹⁸. Nie mamy jednak pewności, czy wszystkie te budowle rzeczywiście zbudował Ambroży. Mając świadomość ogromnego znaczenia, jakie wywarła jego działalność w wielu dziedzinach, w tym także w kwestii powstania i materializacji idei świątyni chrześcijańskiej jako miejsca kultu męczenników, pozostawić trzeba wciąż jeszcze w zawieszeniu konkluzję na temat roli tego wielkiego biskupa w kształtowaniu topografii wczesnochrześcijańskiego Mediolanu.

SPIS ILUSTRACJI

1. Mediolan około 400 roku, rozmieszczenie budowli, które istniały w IV wieku – według R. Krauthemer, *Three Christian Capitals Topography and Politics. Rom, Constantinople, Milan*, Berkeley–Los Angeles–London 1983, il. 63
2. Plan Duomo i obiektów wczesnochrześcijańskich odkrytych w rejonie Piazza Duomo – według *Milano capitale dell'Impero romano, 286-402 d.C.*, Milano 1990, il. 2a. 13. A. Baptysterium S. Stefano alle Fonti; B. Fasada S. Mariae hiemalis; C. Baptysterium S. Giovanni in Fonte; D. S. Tecla
3. Rekonstrukcja kolejnych faz rozbudowy zespołu biskupiego – według S. Lusuardi Siena, *I Complesso episcopale di Milano*, AnTard 4, 1996, il. 1 na s. 132

¹⁹⁷ *Liber Notitiae Sanctorum Mediolani*, Milano 1917, f. 407B.

¹⁹⁸ Arslan, *Urbanistica di Milano romana*, s. 205.

CHRISTIAN TOPOGRAPHY OF MILAN IN THE FOURTH CENTURY

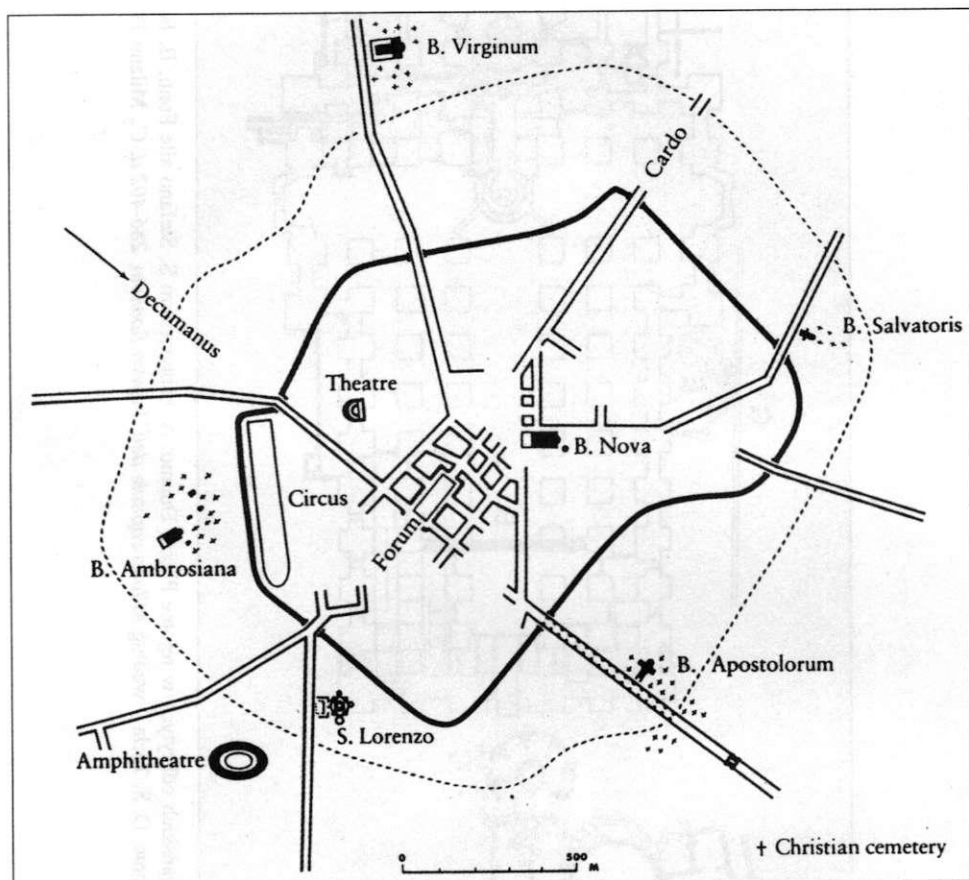
S u m m a r y

The authors sought to present the state of research on the complex problems of the issue that has been discussed for decades. At present, a new generation of scholars deal with it and they propose new interpretations both of the texts and archeological sources. Following archeological excavations in the nineteenth and twentieth centuries, a picture of Milan appeared with St. Tecla's cathedral, St. Giovanni in Fonte's baptistery in the town centre, and a chain of cemetery basilicas around it. The Basilica Portiana mentioned in the letters of Ambrose and the dating of St. Lorenzo were regarded as doubtful. In the 1990s earlier findings were verified. Accordingly, it was possible, among other things, to question the traditional and propose a new (mainly in S. Lusuardi Siena's papers) reconstruction and chronology of the building that is part of the episcopal complex (under present Duomo: *basilica vetus* = *ecclesia geminata*, St. Stefano's Baptistery + *basilica nova* = St. Maria Maggiore; under Piazza Duomo: St. Giovanni in Fonte's Baptistery and the latest St. Tecla). In relation with a new hypothesis, which F. Guidobaldi has recently put forward on the identification of *Basilica Portiana* from S. Simpliciano, the authors propose to include in the discussion on this issue Ambrose's words. He gives us to understand that the *Basilica Portiana* was dedicated and that we should find out to whom it was dedicated (maybe to the Virgins?). With regard to the fact that there are no sources, it is still an open question to date the majority of the early-Christian buildings in Milan (the exceptions are St. Giovanni alle Fonti's baptistery, Basilica Ambrosiana and Basilica Apostolorum).

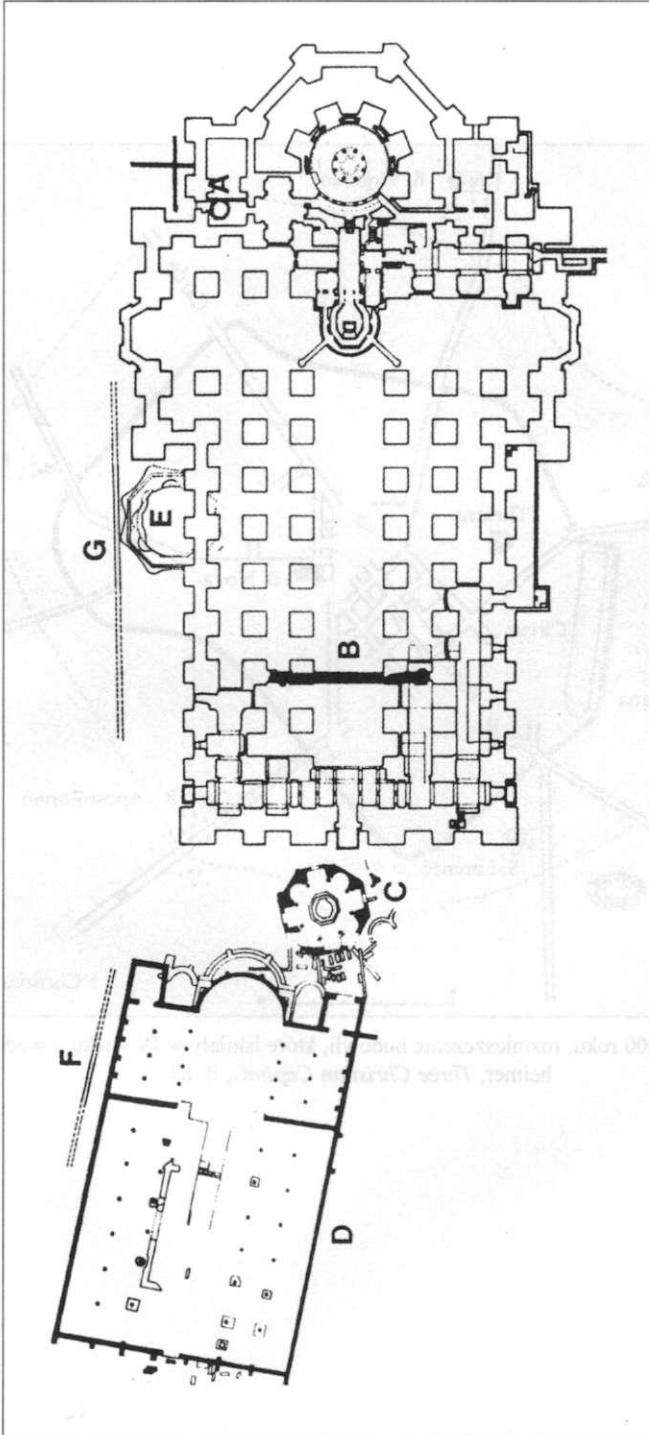
Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: Mediolan wczesnochrześcijański, archeologia chrześcijańska, baptysterium wczesnochrześcijańskie, katedra, Bazylika Ambrożego, Bazylika Apostołów, kult męczenników, św. Ambroży, św. Augustyn.

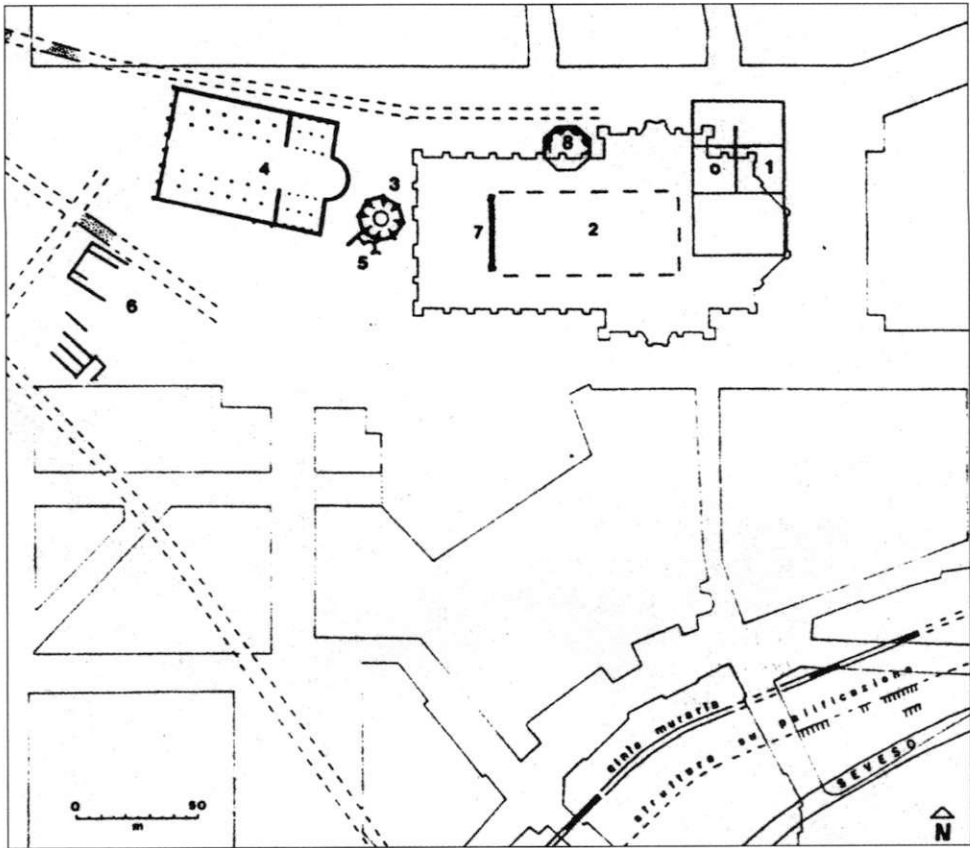
Key words: early-Christian Milan, Christian archeology, early-Christian baptistery, cathedral, St Ambrose's Basilica, the Apostles' Basilica, cult of the martyrs, St Ambrose, St Augustine.



1. Mediolan około 400 roku, rozmieszczenie budowli, które istniały w IV wieku – według R. Krautheimer, *Three Christian Capitals*, il. 63



2. Plan Duomo i obiektów wczesnochrześcijańskich odkrytych w rejonie Piazza Duomo: A. baptysterium S. Stefano alle Fonti, B. fasada S. Mariae hiemalis, C. baptysterium S. Giovanni in Fonte, D. S. Tecla – według *Milano capitale dell' Impero Romano*, 286-402 d. C., Milano 1990, il. 2a. 13



3. Rekonstrukcja kolejnych faz rozbudowy zespołu biskupiego – według S. Lusuardi Siena, *Il complesso episcopale di Milano*, AnTard 4 (1996), s. 132, il. 1